

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arabe.

ԴՐՕՇԿԿ

Adresse:

REDACTION DU JOURNAL

„Droschak“

GENEVE (Suisse)

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳԱԶՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

ԿԱՏԱՍՏՐՈՓԻ ԱՌՋԵՒ

Աւարտ սերը ընդհարուրդ և նրա յարուցած ազնւոյն պայտէսեան անաւանները սրտը մեզ որքան դեռ հեռու եղաւ համայնարհային խաղաղութեան երջանիկ օրերից: Այսօր իբր ժաղկէ և կախած այդ խաղաղութիւնը, բաւական է մի ժեսա Ռուսաստանի կողմից, վճռական ու ռազմական մի բայլ Աւարտիոյի դեմ — և կը փլի անօրինակ շառաչիւնով «սպասազն խաղաղութեան» վիժխարի կառուցածքը, Ռուսաստանի ետեկց պատերազմի դաշա կը նետի գերմանիան իր կուռ, Տեխալկան բանակներով, իսկ Գերմանիոյ թասերու մուր կը քարչէ իր ետեկց Գրանիային... և կը բորբոքի վաղուց չեանսած, այլ և վաղուց ծանուցած սխառնեան պատերազմը, որ կը թաղէ արցունքի հեղեղների մէջ ազգերի բարեկեցութիւնը, կը մթնացնէ արեան շաւրաններով երրօպական բազաբարկութեան հորիզոնները...

Կ'անէ՞ արդեօք մի այդպիսի բայլ Ռուսաստանը Ռուսէ՞ թէ այլ... Գ՝ԱՆՆԱՎԻԶՄԻ (համաշխարհային միութեան) պրօպագանդը դեռ ուժեղ է այդ երկրում, ուժեղ են և ազգայնիկ նրա ազգամեր *partes parole*-ները արբայական պայտսի մէջ ժամառի ու հանրային այլ հաստատութիւնների մէջ—և նրանք արդէն իր հարցումն են ծանուցող պատերազմը անարդարաբար զորաշարժ Աւարտիոյի դեմ, փրկելու համար Սերբիան ու պրօվանսիան, պաշտպանելու համար Ռուսաստանի պարտաւորութեանը, պաշտպանելու համար Ռուսաստանի պարտաւորութեանը՝ Ռուս իսկ կառավարութեան մէջ կան մարդիկ—ամենէն առաջ պատերազմական միջնար Սեիտովիցով — որ ձայնակցում է պանպրօպանների այդ յուսահատ հաւատին և հասկացում են ցարին ու Սազոնովին, որ վերջին տարիների շարունակական զինուորով Ռուսաստանը անպատիւ եղաւ, որ նա իսպառ կորցնելու վրայ է իր գիրքը մեծ պետութիւնների շարքում, որ հմայը բաշխանների մէջ, որ ժամանակ է թուճը զնկ պանգերմանիկ մի արարատեան ստացի առաջ թող լաւ, որ աւարտ ունգարական հարցին պետութիւնը, Գերմանիոյ հարցի պետութեանը քաղաքական, խոզիողէ փոքրիկ Սերբիային:

Համարում թիւն կայ և շատ խոշոր հշտարտութիւն այդ դառն գանգաւների մէջ 1908 թականից ի վեր Ռուսաստանը արեց մի շարք անապատիկ զինուորներ Աւարտիային ու Գերմանիային, կրեց մի շարք նասասացութիւններ—թէ Ռուսիա-Նեքեցեզիկ միացման զեղբուն, թէ Տիւրքանեան պատերազմը արեւելքէն թուրքներին մէջ որպէս Թեան շրջանների՝ որչաւն հարցում, հայկական ռեֆորմների հարցում—կատաղութեան փրփուր են հանում այդ առիթով բոլոր դիտակական ունեները, կատաղում են սեղան առաջագէմ տարբեր, նրանք ևս կուղէին զորեղ հակահարձակներով յետ մէկ պանգերմանիկ մի յաւակնոտ արշաւը և նրանք ցաւով ու ցաւստով խոստովանում են, որ Ռուսաստանը անընդունակ է այդպիսի հակահարձակներին, որովհետեւ նե բ ը ու ս թ ո յ Է, անգամայն, որովհետեւ իր թանկագին ուժերը վատնում է ներքին, հակայեղափոխական պայքարի վրայ, յամառօրէն զիմաղդելով բարենորոգչական փորձերին:

Գաշտակական Ռուսաստանը լու զիտակ է իր այդ ներքին խոցերին, ահա թէ ինչու Սազոնով, իբրև զգաւա խելացի բազաբարկ, զիմաղդել է միշտ—յամառ իր պրեպատիւն ու ժողովրդականութիւնը կորցնելու օրեօր—և կարենա շարունակում է այսօր ևս զիմաղդել նախնախնայական և ռազմական հասանքին... «Տիտանը» իբր կուէ ուղերի վրայ է—եղանակական պատերազմը ապացուցեց այդ ապացուցին և բոլոր յետագայ անցերը, ամեն զորեկան շարքին «Դիմառում», յեղափոխութիւնը կարող է պայթիլ և—թեպետ նոյպետ անցօր ու անճարակ — կորող է արեւամեծանիւ լուրջ առգնադներ պատանու ցարիկին... Ահա թէ ինչու, այսօր ևս, երբ գառնութեան բաժակը լեփ-լեցուն է, երբ հարա ու շարտեղաց պանգերմանիկը հասցնում է վերջին ու վճռական հարածը բաշխաններում, ուս կառավարութիւնը դեռ վարանում է, դեռ անաւամ սպանուղերներ է արձակում, դեռ երկզիմի ու տարած ազգաբարտութիւններով է որոշում իր գործեղախոյզը Ռեպլիում ու Ֆիլիստայում շատ ան զիտակ ցարիկ միջ վարանութիւնը, և զարմանալի չէ, որ աւարտական ուղախմաստը—Սերբիայի դեմ—խորագրած եր այնքան իրաւ, զիտանախոյզական պատմութեան մէջ գրեթէ անմախընթաց, անհանգուստեկի մի անգի:

3033

20359-208

274-2000

A.R.A.R. @

Ռուսաստանից շատ շնն վախենում և և այդ ոչ միայն այն պատճառով որ ահապահ կայրութիւնը ներքուստ կազմայն է, ախտավարակ, այլ և այն պատճառով որ նորա գաշնակիցն ևս—Ֆրանսիան—զինուորական անասկանց չի ներկայացնում ըստ երևութին սարսափելի մի ոյժ... Սե. նասոր Էօմբերի վերջին մերկացուցիչը մի նոր ու ջուրուս ապացոյց բերին այդ իրողութեան: Իսկ անգլիական յարեհիմունութեան՝ վրայ վառահեղ դժար է: Անգլիան կուզէ՞ արդեօք պատերազմի մէջ նեախլ ցամաքային այս կամ այն խնդրի առթիւ. ևս միշտ մնացել է թառած իր կզդիներ ինքնախոսութեան և իր ուրոյն գործելակերպին. այդ պատճառով և չուզեց երբէք դաշնակց աւելան կապերով կապուել Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի հետ — Տափառափ բուռն յորդորներին, որ գալիս էին Սէնի ափերից—չուզեց երբէք սասաննել պորտուրիչ յանձնարութիւնները այս կամ այն պետութեան վերաբերմամբ, գաղտը Տարաւոր պատերազմիցէրի հնարեղով: Անգլիան կուզէ աչառ պահել իր ձեռքերը և նա կը մասնակցէ կամ չի մասնակցի այդ պատերազմներին, նա յետ Թէ ինչպէս կը թելադրեն իր սեփական շահերը:

Այսպէս է ներկայումս՝ երեքպետեան Համաշխարհայինը, մինչդեռ նրա զիմաց ծառայած է Երբեմն Դրաշնակցութիւնը — Գերմանիա, Աստրիա, խաչախ — որ, թէև նոյնպէս զերծ չէ ներքին խոցերից ու զէֆէկաներից, բայց ընդհանրապէս կուռ, ներդաշնակ ու պատահուելի մի օրգանիզմ է, որի ողնաշարը կազմում է գերման բանակը, աշխարհի առաջին բանակը՝ իր աննման կազմակերպութեամբ և աննման կորդապահութեամբ: Եթէ անգամ խաչախ չէր թայ—միւս երկու գաշնակիցները դարձեալ ահապահ մի ոյժ են:

Ուշագրաւ հանգամանք: Այսպէս կըլան շնեքքին թշնամին՝ այսօր անհամեմատ աւելի փորուոր և վասնզաւոր է Երբեմն Համաշխարհային ժողով. աւելի ազմկող, խառնակիչ և սպառնալից: Ահա Անգլիան իր Հօմ Ռուսիայի ծանր խնդրով ու սազնայով. մոխներից ի վեր երկիրը ծայրէ ծայր աշխուժած և մի աբաղջ նահանգ սպառաքինած ու պատրաստ զենքի ուժով ընդդիմանալու պարամենտի ու կառավարութեան որողութիւնին: Ահա Ռուսաստանը՝ յեղափոխութեան մշտնջենական սպառնալիքի ապի, որ արգելի նկեփում է խորունկ աշխուժութեան մէջ: Ահա և նրա գաշնակիցը՝ Ֆրանսիան... սոցիալիզմի ու յեղափոխական սինդիկալիզմի հայրենիքը, ծայր է ի ծայր մշակած հակամիջնարարական պրոպագանդա... Հենց որ լուր հասաւ աւստրիական ուլախմաստմի մասին, սինդիկալիստները լէգէոնը փողոց նետուց և խաղրեց հրապարակը յ *à bas la guerre!*՝ ազազներեղով Նոր պատերազմը այդ երկրի մէջ կարող է զարնել անգիտարեկի

խողընդունների, կարող է արտագրել նոր ու աւելի կազմակերպած Կօմսուս աւելի...

Տարբեր է պատկերը Գերմանիայի և Աստրիայի մէջ: Այնտեղ չկան առ այժմ ներքին սուր սազնայներ: Սլաօնութեան մի մասը, իրաւ է, թշնամի է, բայց միւս խոշոր հատուածը—Լեհաստանը—սարեկամ է և աջակից Հարաւորեքեան միապետութեան: Այնտեղ շնեքքին թշնամին՝ զգուշաւոր և չսփառոր սոցիալ-դեմոկրատիան է: այդ երկու երկրներում կառավարութիւնը առ այժմ վախ չունի սոցիալիստական, ևս առաւել սինդիկալիստական բռնկութիւնից. պրոլետարիատի բուռն մամխիտն զանգուածը պատրաստ է հրու հնազանդութեամբ հետևելու իր հրամանատարներին՝ պատերազմի գաշա, առանց երկար հարց ու փորձ անելու այդ պատերազմի ետեման մասին:

Ինտերնացիոնալը պարաստում էր Արեւմտի մէջ արծարծելու Թոռեւ-Վայնանի առաւարկը, որով պատշնելում է, պատերազմի տանն ձեռք առնել բոլոր հնարար միջոցները կառավարութիւնների դէմ—զիմել նոյնիսկ Ընդհանուր Գործողութիւնի Արախի պատրանք: Աէր անցնի առաջարկը, ինչպէս որ չանցաւ 1907-ին Շուտագարտի մէջ Գերմանական աշխարհը լսել չի ուզում Գործողութիւն ու Քիմագույնի մասին... Պէտք էր կարգաւ Arbeiter-Zeitung-ի յօշուած պատերազմի առթիւ, խմբագրած Արիստո Աղուերի այնքան շահաւոր ու երկուստ ունով, բողոք գրեթէ չկայ այդ յօղաւածի մէջ, բողոք ընդդէմ Բերիտայի գրգռիչ ու գիշախիչ քաղաքականութեան: Կարծես Աստրիան չէ պատերազմը յարուցանողը:

Այսպէս է ընդհանուր պատկերը: Ոչ մի սեղ, ի հարկէ, չեն ոգևորում գաղտը համահերոպական պատերազմի գաղափարով: Ֆրանսիան և Անգլիան չեն կամես նում ըստ երևութին հետեւել Ռուսաստանին և վիթխարի սպանդանոց սարքել Սերբիայի շահեղ հօգաւոր հաւար:—մի պետութեան՝ որ մեծ համակրութիւն էլ չի վախում Եւրոպայի հասարակական կարգերի առաջ բրիտանական կառավարութիւնը զգում է, այնուամենայնիւ, որ եթէ պատերազմի գաշաը ընդարձակի մինչև Պարիզ ու Բեռլին, ինքն ևս ստիպած պիտի լինի միջաման: փրկելու համար միջազգային հուշակաւոր յհուսաստրակիչում: Ուստի և Սեր Էդուարդ Գրեյ ամենայն եռանդով աշխատում է յիջղիտանել՝ հրեհհը: Կ'աղոց՞ արդեօք...

Այդ հարցումն են աալիս այսօր—գողալով, սարսուռով—քաղաքագետներն ու հասարակ մահկանացուները աշխարհի բոլոր ծայրերում: Ռուսաստանը կը կարգաւորէ մինչև վերջ անտարբեր հանդիսատես թայ... Թուում է թէ ոչ... Քաղաքակիրթ մարդկութիւնը նստած է հրաբուխի վրայ և մի շարք փոքրիկ ժողովուրդներ—ի թիւս նրանց հայ ժողովուրդը—գտաւարած

են հրաքիային գործունեութեան ամենաճաւոր կենե-
րում... Թիւրքիան, Բաղկանեան պետութիւնները նորն-
պէս կը նետուին ճակատագրական յարձակքի մէջ և այն
ժամանակ արևմտի քառք կարող է վերստին իշխել
մեր երկրում, կարող ենք ապրել օրհասի նոր վարկեան-
ներ, ուր մերկանդամ հրապարակ կը գայ հայ բուր-
ժուազայի զիւանագիտական «Տնտեսութիւնը»,
երևան կը գայ բացարձակ անակութիւնը նրա շուրջած
գեղատեսներին:

Արտաքէք ձեր դիրքերը, ընկերներ, արիացէք ու
թիկունք կանգնէք ժողովրդին Քաղաքական վարկեանը
պահանջում է արատափոր լրջութիւն և արտակարգ
ճիշդեր:

Ք Ա Ր Է Գ Ն Գ Ա Վ Ի Դ Ե Մ

Վերստին ալէկոնեց լայնածաւալ կայսրութիւնը
Պետերբուրգից մինչև Բագու, Օրհեստ և Վարչաւա
սարածումով յեղափոխական Գործադուլի ալիքը, ամեն
սեղ անասնական պահանջներին միանում են բաղաբա-
կան վերանորոգման պահանջներ և ամեն սեղ հարու-
սահարան աշխատաւորութիւնը կուրծք է սայլն ստա-
կանական վոճակներին, զոհաբերելով իր օրական պա-
րէնը, իր ընտանեկան ընչին բարեկեցութիւնը, իր
կենտրը: Տեղի են ունենում գրեթէ նոյն տեսարանները,
ինչ որ սրանից ժոտաւորպէս 10 տարի առաջ. դեռ
չկայ, ճիշտ է, Ընդհանուր Գործադուլ այն ժամանակայ
ժամաւով, դեռ գործում են երկաթուղիները, փոս-
տային-Տնտեսաբանական Տնտեսութիւնները, դեռ Տան-
գիտն է ուսումնական գիւղացիութիւնը, լեթարգիական
մրափի մէջ խորտուզած, բայց միտ կողմից նկատելի
է կարծես՝ աւելի թափ ու կորով յեղափոխական պայ-
քարի մեթոդի մէջ: մայրաքաղաքը առաջ է անցել այս
անգամ, կարծիք զրօշը ձածանելով, Պետերբուրգը քա-
ղաք է կենտրոն բանւորական ապստամբութեան և մեր
գրգռմանը աքթերի առջև բարձրանում են բանուորա-
կան արուարձաններով բազմաթիւ բարրիկաշնները,
որոնց ետև ապաստանած ժողովուրդը յարձակում է
և պաշտպանում. մուշգին յարձակումներ, արևմտահեղ
ընդհարումներ կողակների Տնտ, ասանականներով դիակ-
ներ, հորիւններով վիրաւորներ: Ապստամբութիւն է
Խուսառնանում...

Մի վայրկեան ցնջում էր, խանդավառում այդ նոր
ամպի որոտումներով, որ գալիս են սոսա սարուայ օրտաճոր
գլշերից յետոյ նոր առուտա ողջարարելու, Թուսաստանը
թերևս արեան ճահճից զուրս բերելու և ճշմարիտ
սահմանագրութեան ճանապարհը նեանելու... Մի վայր-
կեան միայն... փոթորիկը պայթում է շղթայազերծ ու
սպառնալից, հարիւր հազարաւոր մարգիային զանգուածը

հեղեղում է հրապարակը, մէկէն ի մէկ կանգնեցնելով
գործարաններ, արհիւնաբերութիւն ու հաղթապահու-
թիւն, կարմիր զրօշը պարզում է բարրիկաշնների,
պատնէշների վրայ, սօցիալիստական երգերը թագաջնում
են ահագին մայրաքաղաքը, օրտերը բարձրանում են և
համարում սոսալուտ յաղթանակի գլխուղեղութեամբ:
բայց այդ բոլորը տևում է... մի վայրկեան միայն: Յե-
ղափոխական բանակը առաջին վարկեաններին իսկ
մտնում է իր ներքին անկարողութիւնը, բարրիկաշ-
ները խորտակում են անմիջապէս, մի բանի զուլպ ար-
շաւոյ կողակների կողմից՝ բաւական են լինում ոչնչա-
ցնելու ապստամբների բերքերը, որովհետև այդ կողակ-
ների գնդակներին ուս յեղափոխականը պատասխա-
նում է... ք ա Ր Է Գ Վ Ի

200,000 «ապստամբներ» — միմիայն Պետերբուր-
գում, Ուրիշ յեղափոխական երկրների մէջ, ուրիշ տե-
սակ կազմակերպութիւնների ձեռքում այդ 200,000
բանակը — անբան գիտակից ու կարգապահ, այնքան
ներշնչած սօցիալիզմի ու յեղափոխութեան գաղափա-
րով — կը գտնուր մի ոյժ, որ ահարկու ուրագանի պէս
կ'անցնէր ամբողջ երկրի մրայից կը սասանեցնէր միա-
պետութեան խարխիւները: Բայց ուսումնական սօցիալ-
դեմոկրատիայի ձեռքում այդ ահագին զօրաշարժը ի
թիւթև հոյժ է միայն, որ կողակների մի բանի վաշտեր
բաւական են՝ «իւնքի բերլու»... որովհետև ուսական
Սօցիալ-Դեմոկրատիան մէկ էական և անդիմադրելի զենք
է ճանաչում — Ք ա Ր Է: Ոչ միայն նա բացառութիւն է
ուղում լինել համամարդկային պատմութեան մէջ իր
հաւասարակ ու տակնիկով, ոչ միայն նա արհամար-
հանքով մերժում է ուրիշ, ոչ-պարզապէս կուսակազմ-
ութիւնների միութիւնն ու գործակցութիւնը զուտ քա-
ղաքական սահմանադրական կոնիւնների մէջ, ոչ միայն
նա սկզբունքով մերժում է պրոպագանդա անել բա-
նակի վերին շերտերում — սպանների մէջ — համարելով
նրանց «բարձր», հակապրոլետարական, այլ և ուղում է
կարծես բացառութիւն կազմել նաև իր կուրի գոր-
ծիքներով, նաև իր զենքի ընտանութեամբ... Պեղակի ու
թիւնանութի զուլ — ք ա Ր Է ս ա Ր Գ Վ Ի

«Պրօգրէս», առաջադիմութիւն կայ, անշունչա՝ Քա-
րերի արարփի հետ՝ արարձանակի պայթիւններ ևս
լուում էին բարրիկաշնների ետևից, աւելի էին լուում,
քան սոսա տարի օրանից առաջ, համեմատութիւնը
ոչինչ չունի միտթարական Այնքան ընչին է այդ առա-
ջադիմութիւնը, այնքան ողորակի են կազմակերպող
մարմին գործ գրած ճիշդերը՝ բուն յ յ ք ա թ ա կ ա ն
պ ա Ր ա ս ու թ ե ա ն, զինուորական գործի մէջ
Թուում է թէ հաղաբէն մէկը հազիւ զինած էր տար-
ձանակով, նա կամ աւելի բազմաթիւ էին զինածները,
բայց չէին գիտէր գործածել: Ըստ չեն արդէն արարձ-
նակով սպանած կողակները — գրեթէ ոչ մէկը:

Բայց ինչ անհաշիւ զոհաբերութիւն՝ բանւորների կողմից... Մի անգամ ևս Սօցիալ-Գիմոկրատիան ստանձնում է պատմութեան առջև ամենանոր պատասխանատուութիւն, այդքան թեթևաբարձ խաղաղ ու շխառու հարաբերան ձգտողի հետ: Անգլիս է նա հրապարակ նետել իր լեզիօնները, գրեթէ միշտ անգլիս, թէ 1905-ի համաժողովի Գործադրիչ մէջ, Ռուսաստանում, Լեհաստանում և այլուր, թէ մասնաւորապէս մեզ յայտնուած, թէ նոյնիսկ Մոսկուայի «Տոչևակաւոր» պայտաւորութեան ընթացքում: Միշտ մերկ կուրծքեր և կրակաբան դիմադրութիւն... Երբ քաղաքն է պայտաւորների գիմաւոր շէնքը, բնական է, որ կողակները գրոհի առջև՝ վայրկենաբար, մին միւսի ետևից խորտակին ամենատուր պատնէշները և խեղճագործ փախչի հարիւր հազարաւոր յեղափոխական նսիները՝ Գործող գործադրիչ կարելի է հոկտեմբերան սին, անկարուն դանիֆեաններն՝ Նուսնել, բայց ոչ ճշմարիտ ու սեական Սահմանագրութիւն: Ռուս միապետութիւնը շատ լուրջ և գիտակցում այդ հանգամանքը, նա լուրջ գիտէ ռուս միլիտար սօցիալիստների ու պրօլետարիատի ներքին ոյժը, յեղափոխական նրանց արժէքը 1905-ի օրերից ի վեր: Եւ զարմանալի չէ, որ անգամ բաւարական ներկայ բունն ու համաժողովի յուզումների միջոցին՝ Նիկոլայ I[-ի կառավարութիւնը խիզախում է վերստին պատերազմի դաշտ նետել, — և այն՝ ոչ թէ «գաճաճ» Եպոօնիայի, այլ Ռուսիայի ու Գերմանիայի դեմ...

ռուս խուժանի գեմ՝ սպասու ազգակներէ մի փոքրիկ խումը՝ Դ ու մ ա ն ի ղեկավարութեամբ — են էլ զինուած միայն սորձանակներով խուժանի թափը խկոյն կտարեց, նա սկսեց յետ անհաշիւ, ընդհանրով իրեն հետապնդող «գեներից»։ Այդ «գեներից» մեկը — Փարափեցին էր։ Կառավարութեան հայածանքից ազատելով՝ նա իր անբաժան ընկեր Եւէջօի հետ անցու երևան, Մրգաստանի շրջանը։

Բագրի «կազմակերպած» պօզրօնները ծայր աւին և երևանում (1905 մայիս), իսկ երևանը փառաւոր դատուց շփացած խուժանին։ Մայիսան (22, 23, 24) երեք օրուս անընդհանուր կռիւներում զոհուած անկի ջան հարիւր թիւրք, և այդ յաղթութիւնն էր որ ստանկցեց նահանգի թիւրք հօրդաներին Բագրի կռիւները այդքան սակաւ ու այդպիսի ղեկավարութեամբ կար

Ս ու Ր Ի Ա Ն Ա

ՎԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ՝ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԸ

ՍՊՐՅՈՋ ԱՂԱՍՍԱԿԱՆ

(ՍՍՐՅՍ)
1881-1913

Քրիստափորի վաթան Գողմանի կողմից Լ. Յ. Դաշնակցութեանը ներկան նշանաւոր դէմքերէն մէկն էլ (Արիստակէս Ջօրեանից, Գորգրէնից յետոյ) Պարսկէսի Գ Վ Կ Ե Ի շ է ն էր, որ սաս առաջայ մարտական, անձուէր գործունէութեամբ խաչըր ուղղակի անուն վաստակեց։ Ո՞վ չէր տեսել այդ յաղթանգամ ու անվհեք երիտասարդին «Դաշնակցութեան» կենտրոնական մարմինների անահանան վաստակութիւնը վայելելով անդադր գործի վրայ էր, թուղում էր շրջանից շրջան և ամենայն հաւատարմութեամբ կատարում իրեն յանձնարարւած գործերը։ Ուր գործ կար՝ նա այնտեղ էր և միշտ պատասխանատու գերբում...

Մկրտի առաջին յեղափոխական շրջանը Բագում սկսեց. պատմութիւնը ինչ ծանօթ չէ, միայն այսչափ գիտեն, որ երբ պայթեց Լաւթաբաղական ահաբեկ աղէտը և երբ Բագրի մէջ հայերը յանկարծակի գալով ահաբեկ թուղ զօհեր աւին, մեկն է մեկ արևուն

գաղահուցութեամբ առեցցին, որ տեղափոխատուութեան խանութիւնը կասկեմով վերադրեց այն՝ հայ սպանների գաղանի ղեկավարութեանը...

Վարժ ժամանակից յետոյ, երբ կռիւները ընդհանուրացան նաև գաւառներում և երբ ամենուրեք երևան եկան կազմակերպուած մարտական խմբերը, նոր միայն կառավարութիւնը գլխի ընկաւ, որ այլ ուժերի հրապարակ գալը «Դաշնակցութեան» մարզած խմբապետների գործն է։

Երևանի առաջին յաղթանակից յետոյ, կայծերը սարածեցին ըստբաճիկ նահանգի մէջ՝ շատ սպանական կերպարանքով Դուժանը, առնկահայ ազատագրութեան բաշարի ուժգիրան, չգեց Պետիգօրսի, ուր գարմանում էր իր սկարութիւնը, եկաւ Երևան ու անմիջապէս զինուորական շտաբի ղեկավարութիւնը ստանձնելով, մի անգամ ևս հաստատեց իր ուղղագետի և

ազգամբարի կորոշութիւնները Այժմ եւ ցնցում եմ
ածրող կուձեանք, լսելով, որ մեր պաշտելի Նիկոլը
Թորթախի Եայրագոյն աստիճանին ընկած է Լըժինեան
դահլէնների ծուղակը:

Դուռանի քով էին և նրա անբաժան ու հաւատարիմ
մարտիկները՝ իսկ ու Փարակեցին: Հայկական ինք-
նապաշտ պանութիւնը փայլեց իրևանի ամբողջ
նահանգում և պակեցուց Սիսեանի հնեեալ տղաու-
խներին Թոճէլքներով: Փարակեցին ընդհարուձեցնելով ամ-
բողջ ընթացքում զենքը միշտ ձեռքին՝ անու հանգիստ
չունեցաւ: Ռուս աստիճանութիւնը, ժողովուրդներին նրան
„գնեներւոյ-գուբերնատոր“ — ընդհանուր նահանգապետ
— անուն էր ստիպ, որովհետև զբոսում միշտ աչքի էր
ընկնում: Մի օր, ծանօթ մի ժանգարմ հեռուստո փ-
կեցուց աստացոյց աստիճանը հարցնում է ինչ „ձա-
նաւում էք յա պարոնին, սա իրևանի „Դաշնակցու-
թեան“ նախկին գնեներւոյ-նահանգապետն է“:

Հայ-Թիւրքական ընդհարուձեցնելից յետոյ, Թեև Փա-
րակեցին հարեւրեւում ամուսնացաւ բայց հանգիստ
չէր ստաց:

Միհրանական Թափթիւկների ենիչերիութիւնը Եայր
ուռն պաշտելի շրջանում. Փարակեցին իր պատգա-
կան խմբով գնաց այնտեղ և զինաթափ արեց շատա-
ժիւսաներին:

Միհրանականութեան զոհերից մեկի, մեր սիրելի
Խէչօրի, Եկատերինզարի բանտից փախուսաւ կազմակեր-
պելով՝ ազաւեց հաստա կախազանից: Եւ չեմ Թուում
նրա գուռ գաւազարակն, տերբորակի գործերը. Թող-
նում եմ արիւնային պատմութեանը:

Միհրան և ազատագրական կուրի Պարսկաստանում
Հայ մարտական կազմակերպութիւնը օգնութեան է հաս-
նում սահմանադրական երանին ընկնում են Մուստա-
բաի ու Ալիբաի կուրիներում՝ Փարակեցու ամենասիրելի
ընկերները՝ Նիկոլը, Արտեմը, Մարտինը (կեղծ
անունով Լիւսանը), որոնք „Դաշնակցութեան“ Եայ-
րակեցնից էին: Փարակեցին խոր ցնցում ապ մահերից,
անկում և բազուս, կազմակերպութեան հրահանգով և
իր մտերիմ ընկերներից մի խումբ կազմակերպուած եւ
չուսով նրան սեննում ենք պարսկական Ջուլֆայում
հնեեալ ու հեռուակ խմբերի հրամանատարութիւնը
ստանձնած, „Դաշնակցութեան“ ու „Պարսկութայի“
զբոսակները պարզած՝ արշուում է ազգական կարգով
գեպի Ջուլֆայ, միապետականների գեմ (1909 թ. կարելի)
Արշուարական Երևաններում էր Մարտինն և կուրում
էր „Լիւսանը“ խումբի Ջուլֆայի մի քանի օրուս յար-
թական կուրիներից յետոյ (ուր զարկում են սխալ-
ցեացի Ջարեհ ճարակեանցը և զորիացի
Իլիան, սոց.-դեմոկրատ), ուսու զորքին հանդիպելով
արշուարականը ստիպում է անցնել Եայր ու Ալիբաի
գուսանները, ուր և լուծուում է:

Արապառականի կուրիները, ուսանելի մուսր գործե-
լով, դարբանում են. Փարակեցին նորից Կովկասում է,
որտեղ սըրիւնիների (խազարկու ոստիկան) դաւերին
ենթարկայ: Նա Եպուսած, աներկիւղ գործում է ընկեր-
ներից մեկը վասպուում է սահմանի վրայ, զբոս է
պէտք ընկերին ազատելու համար: Փարակեցին հա-
րուսանելից զբոս պահանջելով, ազատում է նրան:

Հարաւային Պարսկաստանի սահմանադրական կուր-
ները սուր ճգնաժամ են առաջ բերում: Զորավար-
նդահրաման՝ Եփրեմը արգէն Իրան-Թուրանի պար-
ժանքն է դարձել: Նրա կողմ վրայ՝ Բաքուից պատրաստ-
ուում է շուքուր գեպի Թեհրան փառակեցին Այս ան-
գամ այլ ևս չի հասնում մուսրային, կարում է „որս-
կան-շրիփերի“ հոստուութեան շնորհիւ: Նրա ասան-
անայ անգուր ու լարակ գործունեութեան „կարմիր
ժապոււում“ (1911 թ. սպրիլ): Բաքուից կայանուոր
փառակեցին — այժմ արգէն „Միկրոնի Ազաւեան Գոյում-
ճեան“ կարեցի — փոխարարում է իրևանի բանաւ:

1913 թ. մայիսի առաջին օրերն են. Երևանի ճին-
ուոր. Դասարանի մեղադրական ամբողջների վրայ նստած
են մի խումբ դաշնակցականներ, գրանց մէջ Փարակեցին:
Մեղադրուում են՝ յիբրև գործած անգամներ Է. Յ. Դաշ-
նակցութեան, մի կուսակցութեան, որի նպատակն էր... և ին
„Յանցագործ կազմակերպութեան“ անգամակցելուց
զատ՝ մեղադրուում էին նաև յարիննոս ոճրի՝ մէջ՝
ժանգարմերիայի բամբար Բաքու գապուս պանու-
թեան գործուած:

Մեղադրական վճիռը կարգուում է, որով կարեցի
Միկրոնը վեց արբանուստ անհրաժեշտ էր ար-
կուում էր և արբանուստ, իր արբանուստ Իր
ընկերները՝ Աշաղան ու Ալիբա 20 արբանուստ, Զոփու-
Արսէնը՝ 6 արբանուստ:

Ըղթանները ուրբերին մեր ազգիկը զանազան ծրագրի-
ներ է յղանում ազատելու — պարզիւն: Արբանուստ-
թուսարարում է մի վարկան գուսարի ձեռքով: Այդ-
պէս անուս մեր պաշտելի ընկերը, Փառակեցին:

Ապրիլ 1914, Քաղերնուներ

ԵՐԱՆԿԱՅԻ ԱՌՅԵՐԸ *
(ԵՆՆԱԿՊԱՍԱՆ ԳՆԵՆ)

Պը ջանում հարազատ գոյներով ուրաւագեց իրենց
կեանքն ու գործունեութիւնը:

Նախարար կամ պետական բարձր պաշտանեայ ըլլալու
պէտք չկայ՝ սամանյիական հարեւնախարարութիւնը ապա-
ցուցանելու համար: Համեստ քաղաքացիներ էին այս
մարտիկ, իրենց հալին ու չուս իրենց աշխա-

*) Տես նկարները „Դրօշակ“ և Ն: և:

ասընին և օճախի նամ և սին: Հազիս նահանգան զարդներու երես տեսած, տեսը նեւած են կեանքի ասպարեզը՝ իրենց վրայ ինկած սան հոգեբը տանելու: Արիւնքըտիքով աշխատի, չոր հաց մը ճարել, էլ էին մէ օ հ թ ա ճ (օտարին կարօս) չըլլալ իրենց մասհոգութիւնը եզած է:

Ահա՛ անոնց անպատճի գիծագիծութիւնը:

* * *

1877—8-ի ուսում-թիւրք պատերազմէն և պալքանան ժողովուրդներու ազատագրութենէն յետոյ հայն եր մնացած քառութեան նոխալ՝ համդեան արիւնտ նեւեղիդային... «Գեաք էր շնչել այդ քրիտանեւոյցեղը՝ որ կրնար այս անգամ իր սրտին ձեռք նեւակել»:

Ու հալածանք, բանտ, քարոյր, կասաղան..

Ա՛լ կեանքի, ինչքի ապահովութիւն չկար. ազգային սրբութիւնը պղծած, ընտանեկան պատիւը շատանց օտանհարած:

Ալ իմաստ ունէր կեանքը:

Անոց դժգոհութիւնը կը մարմատորէր, կը կազմակերպէր: Ու գեղեցիկ օր մը Սեպուհի ազա՛ն բարձունքները ապստան աւին այս և ուրիշ շատ մը ապսնջկաններու՝ որոնք չըրջին հանդուրժել հրեշտային հալածանքներուն և բաղքենի այն ընդհանուր հոգեբանութեան, որ ստորնացուցիչ էր, մահացու:

Այլ ևս գիււորագրուած էին Հ. Յ. Գաշնակցութեան, որ ուեսած էր յերկաթեայ շերտիկներով մտանալ միւլազգային հարիսային..

Այս է իրենց երեկը:

* * *

1908-ի Սահմանադրական արեւը նոր հորիզոններ բացեց օսմանն ասորերուն առջև ու պահ մը թւեցաւ թէ հասարակութեան սկզբունքով և ստորերու համագործակցութեամբ բայտարած պետութիւնը պիտի վերաննի, երկիրը պիտի բարգաւաճի:

Զեկքն՝ արօր ու գրէշ և անկեքին համոյր յաջողոցոյ: Ասելութիւնը սեղի աւաւ եղբայրութեան՝ Ամբաստանութեան փնտարէն՝ դափնիներ, կահաղանի սեղ՝ յաշարանները..

Խանդավառութիւնը գործնականով պիտի արժեքաւորէր սակայն:

Ախտո՛ւ Այն ախտաւոր մասնութիւնը, որ նշանաբան էր Ելլազղին, մտանադութիւնը գարձաւ երիտասարդ թիւրք կառավարութեան:

«Չուլել ուլ-իւլա՛մ ասրերը թըրութեան մէջ», ահա վերջին կարգաբառը, որ այս բամբախ երկրի նոր առաջնորդներուն բաղաբան իմաստութիւնը նկատեցաւ: Հարկ կը տեսնեն իթախհաստան ուղղափառները 6

ասուան մէջ իրենց կատարած ոտնձգութիւններն ու սեղանեմեքը թւելու զանազան հարցերու մէջ, որոնք ազգերու ինքնորոշման ու բնականոն զարգացման կենսական գործունեան են: հոգոյն, անտեսական, ազգային ու կրթութան: Գաժա՛ն յուսատարութիւն: Գժգոհութիւնը ծայր աւաւ կրկին Արդի՛ւնքը—Գոսնաւեւերէր, Արեւելեան Ռուսիլի, Յրիպոլիս, կղզիներ և Եւրոպական Թիւրքիա:

Ի՛նչ փոյթ, որ հայը հասարակ մնաց երկրին ու սահմանագրութեան, բաւական չէր յանուն սահմանագրութեան զոհարերիլ անձան զոհեր, հերիք չէր Ագանան, վերջին պատերազմին ռազմիկները, Ռոստոթոյի և Մալաթիայի մասնակի ջնդարը: պէտք է որ, նոյնիսկ, եթէ Ահաբ—իթախհաստ—կամ—իթիլաֆ բաղաբան մեծամարտ ունենան, հայը բաւէ լ է հ ր աւաւը... (..ս հասաւ) մեղքերը՝ չենք գիտեր իր ո՛ր անբաւելի մեղքերուն համար:

Վտանգւած էր հայուն ալ գոյութիւնը... Ու ահա՛ իրերու բնական հեռուութեամբ՝ Սարգիս մը, Տիգրան մը, Գարեգին մը սկսան խաղալ այդ մահախիթ գործիքներուն հետ..

Որն է պատճառ, որը հեռուներ: Այս ալ այսօրն է:

ՍԱՐԳԻՍ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

1872—1918

Ո՞վ չի ճաննար Սարգիսը: Ծպիւր դէմքին, հասարակ սրտին մէջ — երզնկացին ամբողջ: Այլ կամ կին, ծեք կամ մանուկ, բոլորէն սիրւած, բոլորէն յարգւած, բոլորին Սարգիսն էր:

Հակառակ իր առաջացած տարիքին, զուակներու տէր ըլլալուն, պահած էր երիտասարդական առողջութիւնը, խանդն ու աւիւնը: 41 տարեկան հազիւ 28—30 տարեկանի ապուրութիւնը կը թողուր: Աչքաւ ընտանիքի զուակ՝ հազիւ նախնական կրթութիւն առած էր:

Հանգարտ էր բնաւորութեամբ, բայց հոգով բնորոտ կրած նեղութիւնները և Զեկքնի ու Սանայի դիպացանական բարձունքներին բննէ բերան հասած առաւպելախաւն պատմութիւնները ոգևորած էին զինքը և շատեր: Արգէն արամադիբ, ան շուտով յաղոցեցաւ 1891-ին ասանեակ մը կազմելով մանկ փոռի (Ռուրէն Շիշմանեան, կախւած Երզնկա՛ 1907-ին) խմբերու մէջ, որը կապւած էր բաղաբան մէջ արգէն գործող կազմակերպութեան Սարգիս իր ընդունակութիւններուն և յաղաղութեան շնորհիւ շուտով խմբապետ ընտրեցաւ ու աննախորդէն շարունակեց իր պաշտօնը մինչև 1895 կառորածի թւականը:

Սարգիս, ինչպէս ուրիշներ, փնտաւեցաւ կառավարութեան, բայց իր ճարպիկութեան շնորհիւ ձեռք չ'անցաւ:

եր սեզը ուրիշ գազանձի (պղնձագործ) Սարգիս մը ձերբակալեցին Պօսիկեան մականունով Սարգիս ազատ ձայով մեծածն ծառայութիւններ մատուցած է թէ՛ կազմակերպութեան և թէ՛ Քեռիի խմբի պահած առոց և զենքերու փոխադրութեան գործին մէջ:

Այդ թւականէն յետոյ կազմը բոլորովին քայքայած վիճակի մը կը հասնի Սարգիս կը յարնդի, 1900-ին, եր ընկերներով ընթացք սալ յսբ. գործին՝, կըստին թղթակցելի նաև Լ. Յ. Դ. Յրեկեան Պիւրոյին հետ: Սակայն գործը կ'ընթանայ Տրեմանտարթ թոյր:

Յեղի կունենայ 1908-ի «Յեղափոխութիւնը» և կը հռչակէի օսմ. սահմանադրութիւնը:

Սարգիսի համար գործունէութեան նոր սասարեզ կը բացուի Երեկ բանութեան գէմ կը կուեր, այսօր է նպատակ սահմանադրութեան և ազգային գաղափարութեան գործին կ'աշխատի: Երբ քաղաքական բանասարկեանքներու ազատ արձակման լուրը կը հասնի և երբ միւշեր Ձեղեր փաշան կը զփայմակի ազատ արձակել, Սարգիս իր ընկերներուն հետ ոտքի կը հանէ հայ և թիւրք սահման բազմութիւն մը և կեցցէ՝ Սահմանադրութիւն և ազատութիւն ազազակելով կը յարձակին բանտին վրայ ու կըսպառնան խորտակել, եթէ անոնք չ'արձակուին: Փռշտ կը հրամայէ զինւորներուն, որ եթէ բանութիւն ի գործ դրի սուրիններով միջմասնէն լննելիս Սարգիսը իրեններով կը խորտակին բանտին վանկահները ու կ'ազատեն բանտարկեալները: Ձինւորները կը միջմասնէն ու կը վիրաւորեն 10—12 հոգի:

Լ. Յ. Դաշակցութիւնը քաղաքին և գիւղերուն մէջ կըստի շինարար աշխատանքի Սարգիս ամենաեռանդուն մէկ անդամը անոր, կը մասնակցի հասարակական ամեն ձեռնարկի: Հանգեա, լսարան, թատրոն, գիւղ, ամեն սեղ էր ան, միշտ առաջին շարքերուն մէջ, ժպտուն և գործուն, համեստ և անսթեկեթ: Յոգնել չգիտէր: Իր գուրգուրանքի առարկան էր դպրոցն ու կազմակերպութիւնը: Կրթական ձեռնարկ մը, հանրային ուկ գործ առանց Սարգիս անհնարին էր: Կը հասնէր թէ՛ իր անհասական ընտանեկան գործին, թէ՛ կազմակերպական հասարակական գործերու: Համակ եռանդ և ոգևորութիւն էր ան:

Նախաձեռնեց և յարկոցուց սպառողական միութիւն մը, որ բաւական ծաւալ ստացաւ. կազմեց արհեստագիտական միութիւններ, որոնք մինչև հիմա սակաւին կ'ապրին բաւական գոհացուցիչ կերպով:

Երեսփոխանական, թաղականական, հոգարարական ընտրութիւններ, դպրոցական հարց, ուսուցչական խնդիր ամեն սեղ էր ան, հաշուագիտ համբերատարութեամբ և անկողմնակալ գառութեամբով:

Իր այդ սքեռալան աշխատանքի հատար երբ զինքը մտերմօրէն յազգային արժողիկներ՝ կը յորըրըրէինք—բժշկական կերտար մտաւալ—իւր հպարտ այդ արդուսով պատասխանեց՝

— յերիտասարդ եմ, թողէք պարտականութիւններս կատարեմ, և երբ մեռնիմ, համեստ աշխատանքիս ի վարձ համեստ խնդրեք մ'ունիմ, փ ա ա ա եր թ ա զ ե Յ է Ե զ ի ս ...

ՏԻՊՐԱՆ ՄՍԱԽԵՆԱՆ
1876—1913

Անձնուրացութեան և յանգրնութեան տիպ մը՝ համեստ արտաբնով: Երեկ, իր մարտիկ Սեպուհի (Գոհամաճ լեռ) ժայռոտ կատարներուն վրայ, սահմանադրութեան արշալոյսին ժողովրդին մէջ՝ իր կազմակերպիչ: Յոկուն նկարագրի աէր՝ սիրած գործին հանդէպ ձայ միշտ հաստատրիմ Գոհայիսին սանձաքները բնաւ չէրցին խախտել իր հրատարակ:

1892-ին կը մանէ Քեռիի շարքերը, ցոյց կուտայ ճարտիկութիւն և յանգրնութիւն, կը նշանակի Քեռիի թուրքի խմբի անդամ և միտմամանակ թղթատար:

Սեպուհի սարալանքին սեղի կունենայ թիւրք զինւորներուն և հայ ֆէդայիներուն մէջ անհաստար կուր, կը պաշարին շըրեկայ Ս. Յակոբ, Ս. Շողախով վանքերը, Փայանդան և Կարմիր հայ գիւղերը ու կը խուզարկուի, ֆէդայիները կը ձան նեղ գրութեան մէջ, այդ ամեն Տիգրան բանի մը ընկերներով կը կատարէ իրեն սանձաւ: Կաշտունը անմասն յանգրնութեամբ մը, զենքերու և ընկերներու ապահով անգափոխութիւնը:

Այս գեպքէն բանի մը շարաթ վերջ, քաղաքին մէջ սեղի կունենան մասնութիւններ: Փնատուքներէ յետոյ մասնութիւնը կը հաստատուի Արմենակ Ազապարեանի վրայ, որ սեղերի կ'ենթարկուի Տիգրան օգնական կը արի սեղերօրիսաններուն Սակայն փորձը անյառող անցնելով, ընկերները կը մասնակցի վատագուր կացութեան Տիգրան հոս ալ, իր համբաւեալ ճարտիկութեանով կ'ազատի ինք և կ'ազատէ իրենները:

Սեպուհի գեպքէն և 95-ի կոտորածէն անմիջապէս յետոյ քաղաքը կատարեցաւ խուզարկութիւններ և ձերբակալութիւններ: Պահած ընկերները կը ձան նեղ գրութեան մէջ, Հոս ալ Տիգրանը իր 2—3 ընկերներով յարկութեան գլուխ կը հանէ անգափոխութեան գործը: Այս բայէը ընթացապէս կը գնահատէ Կ. Ղուկասի կ'ան:

Պալատ, եթէ մեք ժողովրդին 1/10-ը քեզ նման ըլլար, փրկած էինք:

Վանքէն 7—8 ամիսներ: Դարձեալ աշխատանքի օրեր էին Գիշեր մը, երբ ընկերով մը հետ զենք կը փոխադրէ, կը պատահի գիշերապահ զինւորներու (անգլիէ): Ձենքերը իր ընկերով հետ փակցնել յարկով ինք կը ձերբակալուի: Ձեռք ու ոտք շղթայի զարկած կը բանտարկեղ յվատագուր՝ կոտորածին: Գաղտնիք մը կըրըրու: նպատակով գիտուն սանձաքներու կ'են:

Թարգնն զինքը, կը ձայն սիշտ անընկնելի և միշտ հպարտ: Կրկն այցելողները կը մխիթարէ ըսելով «հոգիս յօտար է, մտքս սիրած գործին խանդաղապանքով պիտի փարի»:

1897-ին բազմաթիւ բանաստեղծներու ներուժով կ'ազատի բանասէն և Յիգրանը ուրիշ շատ մը բազմաթիւներու հետ, որոնք մինչև կարին զրկուած էին խոզարկութիւնները վերջ շին գանար դժբախտաբար: 1900-ին Տիգրան Սարգիս Գազանձեանի հետ կը ձեռնարկեն նոր խմբի կազմել մինչև սահմանագրութիւն:

Ազատութեան այս շրջանին, Տիգրան կ'աշխատի գաբձեայ և Յ. Գաշնակցութեան գրողին սակի կը մտնուի և հասարակական ձեռնարկներու մէջ միշտ իր գերը ունէր և կ'աշխատէր անձանքի:

Տիգրան՝ Սարգիսի և ուրիշներու նախաձեռնութեամբ և ժողովրդական ներքինով կանգնեցին յուշարձան մը՝ ԳՅԻ նահատակներուն և Քեռիի յիշատակին, որուն կողքին կանգնած է նաև Գալուստ Արխանտանի գերեզմանը:

Տիգրան սակաւին շատ կորով ունէր սպասելիք իր սիրած ժողովրդին համար...

Գ.ԱՐԵՎԻԿԵ ՏԵՂԻՄՈՒՇԵԼԿԱՆ

1870—1913

Տեսեր էք անշուշտ եովը, մերթ խաղաղ ու անվերջով և մերթ սուգած ու սպանալից, ահա՛ Գարեգինը: Մարտը սիրտ մը, յարասուող, հետախուզող միտք մը: Պոռոտ ուղեգրութիւնէ կը խորշէր, պարզ էր և գրասպաս աշխատող:

Հուշակաւոր զինագործ կաղ Գրիգորի գաւակն էր: Թաղային վարժարաններուն մէջ թիշ մը ուսմունք ստանձնելէ հոգն էր յաջողակ ընթացքով և ցոյց կուտայ վերին աստիճանի հնարամտութիւն: Պզտիկ սարձանակներ կը կտրի շինել և հանձնարել միտքն ու հետաքրքրէր քննադատութիւնը ինքզինք շուտով աննշանել կուտան ու ան կը գառնայ բոլորին վառ պէտքը:

1895-ին կը մտնէ Քեռիի խմբին մէջ գժբախտաբար խուճրը կը ցրի լեռներ, բազմաթիւ մէջ գանակած ասանակներն ալ կը շուծին կատարածին հետևանքով: Քեռին, իր հրոսախուճարի ցրուելէ յետոյ կ'ապաստանի Տերտիկի հիւրանոցի լեռները, այնտեղ թուրքերու հետ, կը հրահարէ Գարեգինը զինական աշխատանքներ կատարելու: Քեռին և թուրքերը կուզէր Գարեգինը Տերտիկ պահել, սակայն քաղաքի յեղափոխական տարրերուն ժողովուն հրահրմամբ կը վերադառնայ քաղաք: Ժամանակ յետոյ, Տերտիկի մէջ նոր գործունէութիւն:

*) Տերտիկի մէջ ընդարձակել յեղ. գործունէութիւնը:

Թիւն մը սկսելու ձգտումով կազմած տասներեքի մը մէջ կը մտնէ Այս վերջինը իր գործունէութիւնը ընդարձակելու համար, կը միանայ սեղոյս մէջ զնպաստակը միջոցը կ'արգարացնէ՝ հաւատամքով կազմած խումբի մը հետ՝ իր երեք ընկերներով: Այդ խումբը սակայն (նպաստակը կ'արգարացնէ միջոցը) իր նոր երեք ընկերներէն գաղտնի կը պահէ իր այդ ուղղութիւնով ունեցած գործունէութիւնը: Բայց հազիւ երեք շաբաթ յետոյ, կը բռնուի այդ խումբը՝ քիւրդ մը խեղճած ըլլալուն համար: Գաղտնիքը երևան կուգայ գողուցիկ ապրանք փնտռելու տան, ոստիկաններու կտատարած խուզարկութեան պահանջն աղբանցելն երևան եկած քիւրդի դիտարկէր գանակելով:

Այս առթիւ կը ձերբակալուի այդ տան տեր Աւագը, որուն վրասն արտաւանդանքով մը հետևանքով կը բանտարկի նաև Արարիկը՝ իր ընկերներով: Այդ օրերուն բանտարկուած էր նաև «Յենկիւրի Սուրբը», Տերտիկի Եմաթի Քեռին, որ ներում ձեռք բերելու յուսադրութիւններէ խաբուած՝ սխուր իրականութեան մը առջև կը գանկէր: Քեռիի շարունակական ներշնչութեամբ սակի Գարեգինը իր ընկերներով կը կրէ անոր յեղափոխական գաղտնարկութեան կնիքը:

Քիւրդի գանակելու ասանները Ռուսաստանէն եկող կեղծ լրագրի մը մեքենայութեանց շնորհիւ (ինքզինքը յեղափոխական ցոյց տարով) 30-ի ժամ երկուսուարդներ բանտարկուած էին. այս գործին մէջ Քեռիի ալ մասնակցութիւնը ենթադրելով և միտժամանակ միշտ Զեքիի վրէժնորդութիւնը արթննալով, կուզէ հերոսին արեան մէջ յագեցնել իր վաճառի սխուրձակը և... աղիտարեք օրուն մը արշալույսին կախաղանի վրայ կը մարի հերոսին կեանքի քրագը...

Քեռիի յախտնապէս անհետացումով բանտին մէջ սղայոց կացութիւնը կը գառնանայ, որովհետև թիւրք և թիւրք բանտակցիներ, ասուպանքի միւսնոյն սեղանին շուրջ իսկ թունաւորած միջուկով արամագրութիւններով, կիտային յաճախ «կապուրտներուն վրայ» փռութեամբ կը խոսակցէր Վարպետը կը նետուի կուսին տարածող՝ վիրաւորելով Յ—7 անգամներ:

Ազատութեան սիրահարին համար այլ ևս անտանելի կը գառնար բանտի դժբախտին կեանքը, ու ան կուզում կ'ընէ իր հարամատութեան այդ ճշնշիշ մթնշաղկուն գուրջ քայլու համար:

ա) Կը բանայ բանտի բաղնիքին փականքը, կես մը կը ետէ կ'առը՝ փախելու համար. կը մտնուի ու կը բռնուի. առիթէն կ'ապաստան ու խոսք կուտան քանի մը ոճրագործ թուրքեր:

բ) Կը յարմարցնէ բանտի մը և շիշեր մը տարող աշխատանքով կը կարէ արտաթէ միւս կողմըները, սակայն գեռ չ'աւարտած, սուսուտը վրայ կը հասնի, գաղտնիքը երևան գալով՝ ծանր շիջախի կը գարնուի:

Գ) Յախաակման են կտոր մը տախտակ կը հանէ, գետնէն նկույ մը բանալու և անկէ խոյ տալու գազափարը կը յղանայ, տարտախտաբար այս ևս կը միժի:

Այս երեք յանգույն ձեռնարկներն յետո՛ր՝ անբժիթ կը հսկեն իր վրայ: Արարկաւ Զարուհա ինքզինքը կը յանձնէ ձեռական աշխատանքներու: Յարդի շիշերէ կը հիւսէ ու կը ներկէ զանազան սիրուն առարկաներ և անքան կը զարգացնեն արհեստը, որ կառավարիչը գնահատելով այդ գեղարեսնական աշխատանքներուն արժէքը, կը հրամայէ թիւրաւուն զուրս բերել և յատուկ սենեակ մը տրամադրելով թոյլ կուտայ պէտք եղած գործիքները ստանալ և զբաղել նման արտադրութիւններով:

Հինգ և կէս ասրան բանասիրն անտանիկ պայմաններուն տակ այդքան առանձնաշնորհում Արարկան համար բէշ արժէք չէր սորգայացներ, ան կը հասներ իր բոլոր բանտակից ընկերներուն, եթէ անոնցմէ մէկը նեղութեան ենթարկէր:

Հաս բէշ կրթած կառավարիչը գնահատելով վարպետի ընդունակութիւնները և անոր դատաւարները, այն տարիճան վտահուութեան կ'արժանանայ, որ կը լսէ սիրով անկէ եկած ամեն բարեխօսութիւն: Արարկաւ կը յաջողի պաշտօնակից 2 ասանպահ և ի վերջոյ սուգանքի կ'ենթարկէ բանասպան հազարպետը, երբ վերջինս իր շինել տաւ «յոռուսի» (զինանշան) գինը չուզէր մտաբերել: Արարկաւ կուի կը բուռի ոտտիկանի մը հետ և ձեռքի խարտոցով կը միրուորէ զայն: Ասոր վրայ շղթաներ գաղնելով կրկին կը բանտարկեն:

Հագին շորաթ մը յետոյ օսմ. սահմանագրութիւնը վրայ կը հասնի և Արարկաւ իր հետ կը փախցնէ բանտէն նաև Գալուստ Երեսնանի միակ գազափարական ընկերը Գր. Ղուկասը (չանիկ), որոնք արձակման լուրը քանի մը օր յետոյ հասան էր:

Չմոռնամ ըսել, որ Արարկաւ բանտին մէջ իր հաստատած նազախուժքով բանտարկեալներուն հոգեկան մեծ սիրովներ կը պատճառէ:

Սահմանագրական շրջանին ան սխառ իր մընային աշխատանքին Միշտ լուս, բայց միշտ գործի վրայ:

* *

Ապրիլի մէկն էր...
Երկուշաբթի առաւօտ, եկեղեցւոյ հրապարակէն յամբարէն և ճանչալով սալակ մը կ'անցնէ՝ կապերտով Եանկան:

ձեռարքիներու բազմութիւնը կ'ուռեր հրապարակին վրայ: քաղաքին չորս Եարբերէն ժողովրդական խուան բազմութիւն մը կը յորդի ու կ'երկնար գերեզմանոցի պողոտային վրայ՝ վարկեանի վեհութեան տակ նկուն օւ խորհուն:

Ա՛խ... ոյր վարկեանը: Սիրտ պէտք է և հրեզն լեզու անոր իմաստը բացատրելու համար:

Ա՛ր կ'երթար ամբողջ, գլխիդ, անխօս, անարցունք: Ա՛ր: Իր յարգանքի վերին պարտքը կատարելու, բարբարոս աշխարհի երեսին թրջելու, տիեզերքի անիմաստ օրէ՛նքը որբագործելու... — մ'ը մէկը և ո՛չ միւսը: Ընդհանուր զգանձով մը կը շարժեր այդ յամբ ու հսկայ զանգածը, որ կը լայնար, կըսուարանար:

Նահատակաց յուշարձանին առաջ կանգ առաւ Թափօրը՝ արցունքը զսպելով, լեզւին պողպատէ փակեցր զննելով...

Գերեզմանային լուսութեան մէջ ժարգիտին երեք փշուռս գիտնիք մէկիկ մէկիկ շարեւցան յուշարձանին առընթեր, հոյակոյտի մը վրայ՝ Սորգիս, Գարեգին, Տիգրան...:

Հանգիստ 2եր սահարեան,
Ծանր 2եր սուրբ գործին,
2երք մուսոր զ2եղ...

Գ Ի Տ Ո Ղ

Երզնկա, մայիս 1914:

ԲՈՒՆԱԵՐԳԻ ՇԲՁԱՆ

«Գրօշակի» յունարի թողով տեխն. արդէն ցանկը մեր գաւառի այն նահատակներուն, որոնք մասնակցիք էին հայ-թաթարական կռիւներուն: Այժմ՝ արձանագրելը այն անհատները, որոնք մնացել են երկրին մէջ և այնտեղ գոհարել են Միւրքի մ'աւելի կունգ կ'աւանդել այդ անհատներուն վրայ, ոչ անոր համար, որ անոնք նշանաւոր են, այլ որովհետև անոնք կ'աւելի այս կամ այն դրակով իր մէջ կը բովանդակէ հասարակական ցաւը: Բացի այդ, անոնք շատ անելի գործ են տեսել երկրի մէջ, քան զիտ հասարակութիւնը, որ սովոր է այդպիսիներու վրայ նայել շատ հասարակ աչքով: Երկար տարիներու ընթացքում անոնք են եղել խմբիւր գոյութիւն պահպանողները, իրենց խառնածքը եղեր է մի իման գործունէութեան: Պէտք է այդպիսիները դուրս բերել իրենց մտայնութեան անկիւնէն և գնահատութեան ենթարկել անոնց գործունէութիւնը:

ԶՔՕ ԹԷՏԼՕԾԵԱՆ

Բուլանդի Եօնալու գիւղէն, անգրագետ և անուս մարդ մըն էր: Կը պատկանի Գաշտակցութեան հին սերնդին: Հանգուցեալ Յուրբարի կազմած խմբի ամենաեռանդուն և յեղափոխական խմբի ունեցող ընկերներէն մէկն էր: Անոր մէջ կային երկու դրական գծեր — անձնախորթութիւն և հասարակ, այս վերջինը յեղափոխութեան մասին, զարձած էր անոր սրբութիւն սրբոցը, անոր Ասուածը: Իր անխոնջ եռանդով նա կը համարէր շատերը և կը յարողեր զանոնք ներս բերել:

1898 ին Սոփլուս անցաւ, ուր առիթ ունեցաւ մտէն շփում ունենալու: Ազգամկերպութեան հետ և ուրիշ վերադարձաւ հասարակ աւելի արարկութեան և վրէժխնդ-

րութեամբ լեցուն Անոր սոյրեցուցած էին յեզոփոխութեան նպատակը և սրբութիւնը:

Միշտ ուսանին Տրճաւեր մը ու խորհրդատուութիւն մը կար անոր նաչածքին մէջ: Այդ շրջանին Ջքոն Տանդրայաւ գիւղի երեսասարգութեան ռուսացիէր իր անվերջ քարոզներով, իր անգուլ ջանքերով, կարելի է ըսել, 1900-էն յետոյ կողման խմբերը իր գործունէութեան արդիւնքն էին. ձիշտ ատոր Տամար ալ նա ուսանին յոր գանջ մը կը վայելէր ընկերներու կողմէ:

Ջքոն իր խորհրդատուութեամբ մինչև անգամ այգած էր մեզ փոքրիկներուս վրայ. նա կը ջանար փոքր տարիքէն մեր մէջ մտնել ըմբոստ ոգին: 1902 ին ինքն էր որ մեզ կարգալու ուսու Ղարիբի «Ազատութեան ճանապարհին», «Ճակատագիր» Տառուղի ծնցեց մեր փոքրիկ ուղղելու և մենք այդ օրը շատ գգանաւ լինը: Նա մի սքանչելի պրօպագանդիստ էր, անուս, բայց կրողիկ:

Ափսոս, վաղ մարեց այդ կենսերը: Ստամբուլ Տիւնիզութիւնը կրօնեց ժամկէտը և 1904-ի գարնան՝ քրքեց իր մահկանացուն որը թողով գաւակ մը և այրի մը:

ՅԱԿՈՒՔ ՀԻՒՐՄԱԶՅԵԱՆ

Բնիկ բիթլիցի է արճեստով բոխիչ: Մէկը այն դաժան և անվիր դժմութիւն, որոնք տասնիկ կառավարութեան վրայ թողուցեր են ուսանին ապակութիւն մը:

Իր աններող բնասիրութեամբ ծծծի կ'ենթարկէր այն բոլոր ընկերները, որոնք կը թերանային իրենց պարտականութեան մէջ:

1901—1902 թվականներուն ինքն էր բուսանդի կազմակերպութեան ղեկավարն ու ներկայացուցիչը: Անգաղաք կ'երթնեկէր մէկ դիւղէ միւս, մէկ գաւառէն միւրը:

Յակոբ իր արճեստի բերնամբ ամեն տեղ կրնար երթար, շնորհակալեց կապածի, թէ է կառավարութիւնը միշտ կը Տակեր ածոր շարժումներուն: Իբր յեզոփոխական բնասիրակաւ և Ալեքսի, Մանուկեանի և Բուշանդի մէջ:

Հակառակ այս բնասիրութիւններուն, նա չզգուշացաւ: Անգամ մը ոստիկանները կը ժամեն Ելիսիանդակ և Մէճիտու Խուշտրութեան: Այս վերջին գիւղի մէջ Միտնէն կը գտնեն յեզոփոխական նամակներ և Տաշիւներ, կ'ուրարիանան և ուղղակի կը դիմեն կառավարութեան: Բայց Յակոբ կ'առնէ մէկ երկու ազգայ, անոնք ծամբան կը կարէ և լու մը ջանքով ինչ վերջ ոստիկաններու գրեկները, նամակները կը խլէ և բաց կը թողու:

Անէ վերջ Յակոբ Տնտեսագիտութեան կ'ապակարութեան և քրքերու կողմէ:

Ու երբ որ մը Մանուկեանի Նորասիւն գիւղի մէջ կը գտնուի, գլխիւնց քրքերը գաւառներէն կը ապանեն զայն անկողնի մէջ, տան երգիքէն կրակ ընելով:

Նամարութիւնն ու գաւազութիւնը միշտ ալ եղած է քրքերու և մեր կառավարութեան միակ գէնքը այն ժամակալ, երբ աներ են ընդգրկութիւն անՏնտես կամ Տնտեսարկութեան կողմէ: Յակոբի ըմբոստ անըք Տանդրայա չէր ստոր անոնց, Հակափստ Մնայու Տամար էր, որ դիմեցին այդ սովորական միջոցին:

Ն Ա Տ Օ 1870—1904

Նաստ Մխիթարեան բնիկ Բուսանդի Շէրվանշէյնի գիւղէն, յայտնի Ղազարի անէն:

Նա իր կրթութիւնը ստացած էր Ս. Կարապետի ժառանգաւորաց վարժարանի մէջ: Ի ծնէ քաղ և աշխոյժ լինելով սիրահար էր մի նստելու, ձիարշաւներ կազմակերպելու: Նա ծանօթացած էր նաև իրենց ընտանիքին բարեկամ քերթ թառուներուն և ընդհրուն Տնտ, որոնց Տնտ յաճախ մասնակցած էր քրքական կրիւններուն:

Սակայն Նաստի բարեկամութիւնը քրքերու Տնտ երկար չտևեց: 1892-էն սեխաւ կը մտնէ յեզոփոխական ապակութիւնը: Միւրը Միւրը ու Կոստանուս անոր առաջին օրուս ցնէներն եղան: Բայց պատժանապէս մուտքը կը լինի Յուրբախի օրով:

Իր մի քանի ընկերներու Տնտ Նաստն մեծ թափով ներկեցաւ Ս. Գործին. ինքն է իր ընկերներն էին, որ գիւղի մէջ տեղեկեցին կուռոզ, դիմադրող երեսասարգութիւնը: Եզոփոխականութիւնը 90 թվականներէն կանոնաւոր դժբեով չէր ընթանար, երբեմն կը մարեր, երբեմն կը վերապարձնէր:

Բուն յեղ. գործը կուռուր 1900-էն վերջ, Նաստն գործի վրայ է. ինքնապաշտպանութիւնը կը կապուի անոր զլուսուոր մասնակցութիւնը, գէնքը անոր շփացած գաւակն էր, անոր սրբապան մասնակցը:

Քրքերը այժմ անոր վրայ կը նայէին որպէս թշնամու և ֆէլցայու: Նա ոչ միայն չէր վախնար թառուներէն, ոչ միայն ձեռք էր կապել անոնց առև, այլ և յաճախ կը ծաղկեր գանոնը: Քրքերը ամեն օր Ղուրմանով երգում կ'ընէին զայն «դիմա դիմա» ընելու Տամար:

Հայերէն անոնք, որ ստրած էին միշտ բծնել քրքի առջև, անոնք ալ ղուս էին ըսել Նաստային: «Քիրքեր իշխանութիւն ունի, գէնք ունի, զօր ունի, իսկ մե՛նք ինչ... մենք պէտք է մեր աստիճանը ձռնչանք», այսպէս կը տրամաբանէին անոնք:

Նաստն միշտ կը յարձակէր այս կազմակերպութեան վրայ, կը նախատէր իր մեծերը, կ'ըմբոստանար անոնց դէմ: Զգիտած ինչու այս տիպը միշտ կը յիշեցնէ ինձ Արտվանի «Ազգասի», անՏնտեսագիտ. գէպի մեծերը և սիրահար ձիւն և գէնքը:

ԱՏ 1902—1903-ի փոթորկալի ու յուսալի օրերը Նաստն Շէրվանշէյնի Տոգին է, անոր կազմակերպող օյժը: Անոր տան գլուները բաց են բոլոր եկող գնացող ընկերներու առջև: Մէկ տարւան աշխատանք մը բաւական եղաւ գինելու ժողովուրդը: «Քիրքերը Սասուն» — այսպէս կը կոչէին Շէրվանշէյնը:

Սասունը պարտութիւնը յեզոփոխական անժամանակեայ լուսնիկը օյժ ալին կառավարութեան ուղք գործնելու այս գիւղի վրայ, որ այնքան սարսափ էր ազդեր շուր կողմի վրայ:

Միւս կողմէ քրքերն ալ ընած չէին, անոնք չէին մոռցած Նաստի ծաղրանքները և մանաւանդ յեզոփոխական գործունէութիւնը կառավարութիւնը ինքն ալ իր կողմէ գրգռած էր քերքերը գործի ձեռնարկել:

Նաստն քրքերու Տամար դարձեր էր մի անտանելի մեծութիւն: Երկու գաւազիք թառուները—Նալիչ և Պասար—անգաղաք կը Տակէին անոր բոլոր քայլերուն: Ամբողջ տարի մը անընուն Տակիցին անոնք, բայց չՏամարձակեցան բաց երկրի տակ, ծախար առ ծախար ապ Նաստի Տնտ: Իր զօրութիւնէն ու բաշտութիւնէն անելի անւան սարսափն էր որ ետ կը մղեր վախկոտները: Կառավարութիւնը չունէր որչազ ապացոյցներ զայն ձեռք

բաղակերտ համար. մանաւանդ չէր կրնար առանց պատրաստի բանի... բայց և այնպէս անտանելի էր անոր կացութիւնը.

1904-ի ամիսն գիշեր մը, երբ լոյսը կըսկսէր բացուիլ, Նասան՝ կապած անդիան աշխատանքի, արտ կերթնար սայլով առաջոյ բերելու Յոզանէ եր օրւան արեւութիւններէն և բնած սայլի վրայ, հրացանները գլխին օտիկ.

Գահարի և Նասանի լրտեսները կուգան, կը սեանեն, բայց չեն համարձակիր ժողովուրդը. կը հետևեն հետևէն սայլին Նասան սայլի գրուի կանգնած խոտ կը բառնայ. կտակած չունի. յանկարծ քրքրեր կը շրթապատեն սայլը. անհնարին է վար ցատկի և դիմել զէնքի Նասանի մշակները կը փակելին, կը մնայ միակ թշուառին ձեռքը.

Արողջ օրեր ու շաբաթներ Նասանի մայրն ու կինը ինկան բրգերու զաներ, աղւռեցին, լացին, պաղտացին, գէթ զիտար աննելու համար, բայց չյաջողեցան: Ղարդ և Գահար 50 ոսկի առնելէ վերջ է որ գետիկ կը ցանձեն աննելու արդիւնքը:

Միժէ այսպէս չէ՞ որ անձ վարձար այլ բազմաթիւ կորիճներուն, որոնք իրենց սեփական հայրենի մէջ փորձեր կն տեր ըլլալ իրենց իրաւունքներուն, բարոյացնել մարդկային արժանապատւութիւնը, մարդիկ ստուար...:

Այս եղերական դրամայէն վերջ, կատարութիւնը փոխանակ հասկիտ թողելու զօհին ծնողքը և ոճրագործները ձերբակալելու, բանտարկեց Նասանի եղբայրն ու հայրը, ինչպէս և հորեղբայրը: Նասանի մահը ու միայն չիրկնց գանձը, այլ և պատուհաս մ'եղաւ:

Գժևար է մտնուլ անցնալը, գժևար է տեսնել այս սանջալից կենսը, որ իւրաքանչիւր րոպէին վրէժ էր գտաւ մեր ականքին և չլուրդելի շարտասախլ...:

Խ Ն Ո Ւ Ս Ի Շ Ի Ր Ա Ն

ՅՈՎԱԿԻՄ ԿԵՐԱԿՈՍՅԱՆ-ՊԼԷՃԱՆ (1882—1907)

Բնիկ Նոնուի Գարա Զօպան գիւղէն, առօրէի ու ամբողջով, ուրախ ու շէնչող, ամբողջ ճաւղիսն, ամբողջ կենսանկուրթիւն էր անոր կենսը:

Մօլը կողմանէ նա թռուի որ գարաշօպանցի նշանաւոր Մկրտի Սոս՝ին, քաղաքապետը զատուի սպանապակ բարձրը իր ժողովրդական գաւեռական երգերով նր նշակակեր կծծիներն ու կեցնէ բարեկամները, վաշխառուներն ու բռնապետները, կղերին ու աշխարհականնը:

Յովսէփ աչքի կը գարնէր իր թուրի, առնական, համալարի դիմապետութեամբ, սնուչ ու շիտակ բնասորութեամբ: Իր նախնական ուսումը ստացեր է Մշու երեմիի Միացեալ Ընկերութեան վարժարանին մէջ, որու գոյցելովը Յովսէփ ստիպւած կը լինի սարսին դասախմբներէն թողուլ ուսումը, մնալ թերուս և դիմել արհեստի:

Գայնակցութիւնը թէև Նոնուի մէջ մուտք գործած էր Յուրբախի կեանք օրիքն է վեր, բայց Գարաշօպանը չէր կարողացած կանգուն պահել կողմակերպւած խմբեր և Նիպէտ օր երբ 1900-ին յեղափոխական երկրորդ և ուժգին հոսանքը տարածեցաւ Մուշ, Բուրսնքը, Նուս և երբ խմբեր կազմութիւնը յառաջ տարեցաւ մասայորեն՝ Գարաշօպան ինչպէս զատու նորութեան մը առջև շուն կը կազմեցան խմբեր:

Նմանի մէջ Յովսէփը ուսնանապէս աչքի կ'իյնար իր ետանդով, իր մաքուրութեամբ և զործունէութեամբ: Նոր, բարոյովին տարբեր կենսը մըն էր, որ զինք կը բաշէր իր այլերկրան մէջ:

1908-ի աշնան մերը Գարաշօպանուժ աշակերտ էինք: Մէկ երկու օր՝ առաւօտ և երեկոյ, ուսուցչարանի դռնէն անցած պահաւ, կը սեանէինք մարդ մը, որ Յովսէփի հետ այնտեղէն դուրս կ'երէր: Այս մարդը, թէև գեղարկան տարագ կը կրէր, բայց չէր նմաներ մեր սովորական գիւղացիներուն, իր խելացի և խորունկ հայեացքով ու լուրջ շարժանքով: Գասկառանք մը, իմաստութիւն մը կը նկատուէր այդ ցառոտ նայուածքներուն մէջ:

— Յովսէփ, բու հոգին մեռնիք, իտա մարդ որն է, կը հարցնէինք:

— Չըմ՝ գիտն, վալլահ, չըմ՝ գիտն, կ'ըսէր խորհրդաւոր փայտով մը:

Յնչոն ամիսներ. Մասունք-պարզեց-տարածութեան դրոշմ և մեր հոգին հետաքրքրութեան կ'այրեր սակաւից գրասեղաններու վրայ. մեր Մասունքն լուրիք կ'ուզէինք: Այդ լուրերը արտասովոր էին—բազմաթիւ կառավարական զօրքեր սպաննւած՝ բացի աշխարհէն... այսպէս կը գրէին Մասունքն:

Օր մըն ալ սակայն լսեցինք, որ շրայրը ինկած էր Մասունք լաջին. կակիճը մեծ էր: Ատաւել և խորունկցաւ այդ կսիքը, երբ զարմանքով իմացանք, որ բանի մը ամիս առաջ մեր տեսած գիւղացիին շրայրն է եղեր...

***

Այդ աշունէն սկսեալ Յովսէփի կենսին ալ փոթորկեցաւ, նա մինչև անգամ չկրցաւ ազատանալ զըսալ իր պատական հիւրէր փորձաք: Գարաշօպանի խուճը, երկխայրական անփորձութեամբ մը կը փորձէր, սկսելու և եթ սրմատական միջոցներով ընթանալու: Գիւղին մէջ կը գրուէին Լրկու պատմիկ կիներ, որ լրտեսութեան կը պարպէին: Պէտք էր սրբել այդ օտարը, ինչ գնով որ ալ ըլլար: Բ. գիշեր մը խմբի տղաներէն մի երկուսը, որոնց մէջ Յովսէփը, կը մտնեն անտակ քնտոյի տունը ու կըսպաննեն մէկը, միւսը խոյս կուտայ ու կը դիմ կառավարութեան:

Կըստին ձերբակալութիւնները ինչը հոգի, մէջ ըլլալով Յովսէփ, կը նետուի բանտը: Յանցանք չի հաստատուիր անոց վրայ և մէկ ու կէտ տարաւ քանակութեանէն վերջ ազատ կ'արձակէին:

Միայն բանտը Յովսէփի մէջ զարբնած էր վրէժի ու ըմբոստութեան հոգին: Նա այնտեղ կորսնցուց իր մի ընկերը՝ Գասպար Մեղիքեան, որու մահու վրէժը հարկ էր լուծել:

Յովսէփ հանգիստ մնալ չի կարող: Քանի մ'անգամ գիշերները կը փորձէ սպաննել մահէն ճորտացած քաւթալու, բայց չի յաջողիր:

— Յովսէփ, նորէն չ'այտղեցալ:

— Չեմ՝ ուզիք յաջողիլ առ այժմ. իմ՝ նպատակն է այնպէս սքանափեցնել այդ քաւթալու, որ նա գործուրանքէն մեռնի: Լուսկառ ու վարկենական մահը մի օրհնութիւն է անոր համար:

Ինչքձ Յովսէփ, կարող էր մտածել երբեքից, որ իր կենսին թելը, այդ երկաթեայ բազուկները աւելի մտա էին

մահան, քան այդ շնացող բաւթաւին, որ դեռ կ'ապրէր: Կառավարութեան կասկածները կանգ առին Յովսէփի վրայ և ծա վերտօնի ձեռք առաւ փաստական գիւտարի Տրացանը: Առ Յովսէփ թմբակեցաւ այնուհետեւ գիւղէ գիւղ, Եպոսայ, որպէս յերափոխական գիւտար:

Վերջին անգամ զինք տեսայ 1907-ին Գ-ի և Փ-ի խորին մէջ, միշտ նոյն երկրորդեայ բազումներով, նոյն անվեհեր բնութարարութեամբ և աւաճ, սուղեւած ճակատով:

Այլ չկարողացաւ ոտք գնել իր ազբատիկ իրօնիմէն մէջ, ալ չկարողացաւ անգամ մըն ալ իր սրտին սեղմել իր նորածին փոքրիկը, որ այնքան վաղ կ'որրանար իր մտքը հետ, նման այն բոլոր կամեղներեան, որոնց ճակատին գրոշմած էր Հայ առաւելը:

Ինուտէն անցաւ Բասենի յիշատակական գործերով, սակօն յանկարծական ու մաշող Տիւնազումիմէն մը, Եզէ-պատ գիւղի մէջ, վերջ առաւ անոր երկրաստաբար, գրեթէ զատանկեան կեանքին, որ առանց կորուսող գրեթէ քանակաւ կ'իյնար մահուան անողորմ անգողին տակ:

Առ թարկեամ, որ ձեւերի մը մէկը շփոխեցին գինքը այնուհետեւ: Քանի մը պաւս աջուներ, քանի մը մեռելա-կան ողբեր— և նորէն կեանքը ընթացք առաւ իր ապ-բախտ անխել:

Ո՛րք և հիմայ այն թուօր առ անուական դէմքը, այն չէնչոյ որ բանաստեղծական հոգին, որ որդիքը արդեօք կրօնեցին այն գեղեցիկ ու փառաւոր կերտածքը...

Ս Ի Մ Է
1877—1904

Սիմէ Պօղոսեան-Վերտեան բնիկ Խնուտի իտալիւնափուշ գիւղէն էր: Հասարակ, անպառգետ մէկն էր, բայց շատ սիրւած էր իր ընկերներէն: Ամեն աեղ, ուր Սիմէն էր, լացը կը փոխէր ծիծաղի, աջուներ՝ ժպտի:

Սիմէն յայտնի եղաւ այն տերրորով, գոր ի գործ գրաւ համարածուծը քովուէր Տիգրանի վրայ:

Տեղը չէ կանգ առնել Տիգրան Արարչի կատարած մասնաւորութիւններու շարանի վրայ, սկսեալ Հրայրի ծանօթ ձերբակալութիւնէն, Բասենի և Գաշարի գէներալու բունելէն մինչև իր եղբրական փախձանը: Տիգրանը իրեն նախկին յիշատիտ սկան և ապուգայ մասնիչ, կը ներկայ առաւ մեր, հայրական Ազնօր: Անոր կեանքի վերջին վիճը լն էր ամեն ազտեղութեամբ և գորշութեամբ:

Մասնիչը վերջին տարիներու, ղգայով իր հրէշային ոճրագործութիւններու սարսփիկի հետեւաբերը, մա-նաւակ ծանօթ իննելով յիշատիտ սկան անողորմ վրէժ-խնդրութեան,—կը սարսփիէր ու միջոցներ կը փնտաէր ինքիքը արդարացնելու համար: Սակայն յիշատիտականը վճռած էր անոր ճակատագիրը: ոչ մէկ խորամանկութիւն, ոչ մի հոկորդիտեան արցունք կրնար խաբել զայն:

Ու երբ տերրորիտները իրար ետեւ անպառգութեան մասունկեան, երբ երկալիկ սկաւ կեանքը այն մարգուն, որ բազմաթիւ կեանքեր խմորեցոցած էր և որաւ պոլութիւնը սրտաւ մըն էր յիշատիտական բազկին,—հաւա ալն ժամա-նակ գուրս եկաւ մէկը, որ մասնիչի մտտիկ ազգականներէն էր և որ պերտագոսեց ազգային նաւակը ազգականի կեանքէն,—դա Սիմէն էր: Բաւական քար սիրտ, գործը կամը և խորունկ ազգայնութիւն պէտք էր՝ մտայի ազգական մը սպաննելու համար: Եւ Սիմէն մտադրած էր անպայման

գործադրել իր մտածուածը: Կա մտեցաւ հորեղբորորդոյն, մտաւ անոր ծառայութեան տակ, առանց երբէք կասկած ներշնչելու:

— Հորեղբորորդի, կ'ըներ յաճախ կատակով, մի՛ վախար, ո՛վ կրնայ բեզ սպաննել: Եթէ անպատճառ սպաննել պէտք լինի, այդ ես կ'ընեմ... Այժմ չէ՞ որ իմ ազգականս ուրիշները սպաննեն:

Մասնիչը չէր կրնար կասկածել թէ, Սիմէն ճշմարտա-թիւնն էր որ կ'ըներ կատակի ձեռով:

Առ ահա օր մըն ալ խնուս բերդի մէջ հարսանիք մը կը պատահէր: Մասնիչը հոն է. Սիմէի սիրտը կը արտիւր-տաթիթ յարմար էր: Ժամ մը վերջ օտմգհեր ձեռքը գետին կը սապալէ դայն ու բաղաբէն դուրս կը փոխի սրտաւ:

Հարսանիքը տանուվրայ կը լինի: կրկնաթի անմղնիքու ձերբակալութիւնը — տակալի կրայնուցումս Բասիկանու-թիւնը վրէժներուտեւ նաև Սիմէի ծերուածի հայրը:

— Գեամուր օղլի, կ'ամ գուր գա՞մ պաւսիդ պէտք է կատարան ելնէք: Առ ծերուանի կը ղողար ծծելի, խոշտանգումի, անլուր շարաբա՞քի տակը:

Երեք օր վերջ Սիմէն ինքզինք գտաւ: Մասնիչ կատար-ներուն վրայ, այնտեղ, ուր արծիւները բոյն էին դրած...

Դեռ գարունը չբացւած կոխներն սկսան Մասնիչ մէջ, բախար կը ժպտար հայ մարտիկներուն: Սիմէն այնտեղ է, կուր տաք կեդրոններում: Այ մի մուրայ ոչ մի կնձիտ չմիտայնեց անոր հոգին: Ընդհարուտակն նա մնաց նոյն ծաղկաբան, նոյն շաղկաբաւ Սիմէն: Կուր Սիմէի ներ-կայնութեամբ մի հարսանիք էր:

Յաճախ, կը պատմէին իր պիտակիցները, կը տեսնէինք որ կուր ժամանակ Սիմէի հետ կեցող տղան ծիծաղելով վրայ կ'իյնար...

— Գ՛րք՝ աղբար, ինքալու: ժամանակ չէ, կը գառնար իմրապետը:

— Պարսն... պարսն... Սիմէն է... շարդեց մեզ ինդա-ցնելով:

Այսպէս ծիծաղելով, կրկնելով նա դիմաւորեց մահը: Գեղեցիկ և կուր հարկներէի համար գեղեցիկ և կրքը մահան վերջին բողբոջն Բայց կուրելով ու երգելով դիմա-ւորել մահը՝ դա մի ծաղիկ և շեւտած գերեզմանի վրայ: Առ Սիմէն մեռաւ այդ ծաղիկներուն մէջ:

Ա. ԱՆԻՍ

ԱՆՅԵԱԼԻ ԱՐՇԻՎՆԵՐԷՆ

ՎԱՀԱՆԻ ԳՈՐԾՆ ՈՒ ԵՂԵՐԱԿԱՆ ՄԱՆՔ

(ՄԱՅԻԱՆ ՏԱՆԱՄԱՅԻՆ ԱՌԹԻՒՅ)

Թեև գրւած ու հրատարակւած է պ. Վահանի մահը, սակայն ես որ գրեթէ անհետաւեռ եղած եմ, այդ առթիւ պարտականութիւնս կատարելու համար ուզեցի ստու-գութեամբ սեղեկութիւն տալ, այդ պատճառաւ ներա-

զուժիւն և միանգամայն համարձակութիւն կը խնդրեմ ընթերցող եզրայրներէս:

Ամենն առաջ քանի մը խօսք իր գործունէութեան վրայ պիտի գրեմ, որ ունեցաւ Սասնոյ մէջ իրր որ նա արժանընտէր յաղթքն եղաւ Յերոբոի, երբ Սասնոյ և Մշոյ ընդհ. պատասխանաւարութիւնն յանն առաւ և զգպի սեննալի Սասունը ուղեորեցաւ, որպէս երկնա-
առք կարապետ մը, խաղաղութեան և խոհեմ գործու-
նէութեան սերմեր սկսաւ ցանկ մտնուրեք: Ըստ ար-
կաններ կրցց և շատ սարազ փոխեց մինչև հասաւ
Սասուն, ուր ներկայ էին Հրայրը, Անդրանիկ և Գիբար:
Միացաւ անոց հետ և առաւարտ-անգրաւք սեղիկու-
թիւններ հարցոյց երբիք և մասնաբաժնարք Սասնոյ
ժողովոյն կենսքէն: Կը երբ ըստ բաւականն ծանո-
թութիւն ստացաւ, իր առջին քաղնն զնաւ-զննարա-
կան և ժողովրդական խառն ժողով մը գումարել և
զինք անոց ծանօթացնել ըստ սովորութեան Սասնոյ,
որուն բազմ սեղեակ էր Հրայրը: Յետ այսու գործունէու-
թեան պէտք եր սկսել, արգել Սասնոյ մէջ կազմակեր-
պութեան և փրօպակտիզի սեւ պէտք մը չկար: Կարաւ
պարտան մ'էր, ուր ամեն շքեալ կը փութար, լայնա-
ծաւալ երկամբ է վանդակ մը...

Հայ հերոսները կարող էին բոյն զնել և հեռու
տեղեր գործել: Այս պատճառաւ Վահագնը իրեններով
նստեցաւ Սասնոյ գիւղը և գործունէութեան սկսաւ զեպի
արևելք և զեպի արևմուտք: Մինչև այս ամեն Մշոյ և
գաւաթ մէջ թէև կար կազմակերպութեան ոգի, սակայն
նազ ճրագի լոյսի մը պէս կը պլպլար: Վահագն հոնոյ
քաղով մ'առաւ տարաւ. ամեն տեղ, ուր կազմեց կոմի-
տէներ և պատասխանաւար մարմիններ, որոնց անոց
պարտականութիւնները, գործունէութեան կերպերը,
Հրայրի հետ միասին կանոնագրեց ու ունոց յանձնեց:

Վահագն ցանած սերմերը գնալով բեղձաւոր խոյ-
րիներն ունեցան և իր քաղցրիկ բնաւորութեամբ ամեն-
գային գործունէութեամբ կատարեալ շնիվար մը եղաւ
— ժողովրդաւոր-Սասնագիւղ թնօղով մը մասն առաջարկ է
մինչև Տիգրանակերտ հասցոյց իր գործունէութեան
հունները: Վահագն անյողաղջ յառաջ աարաւ զայն
ինչ որ նպատակ գրած էր իրեն համար մինչև 1904
Թ. ին:

Երբ այս ու այն կողմերին ի յայտ եկաւ, թէ ամ-
կառաւորութիւն հասկցած է թէ յեղափոխութիւնը
միանալով աստուցմիներուն հետև և նստելով այն քա-
ղարկ լեռների գիւղեր կատարեալ ինքնօրնութեամբ մը
կը կառավարուին — այլ և այլ միջոցներով գարաններ
սկսաւ լարել: Եր կարող լինի թէ յեղափոխականները
և թէ ժողովուրդը ուրոն ուրոն խեղդել, որ ձայն չի
բարձրանայ. սակայն իզուր եղաւ իր այդ սին ջանքերը:
Վահագն իր աշխմ հեռառեւութեամբ սուլթանի բա-
ղարկանութիւնը իմացաւ, Հրայրը: Որ այդ պարագային

դաշտը կը գտնէր և կազմակերպութեան գործերով էր
զբաղած, Վահագնն կանչեցաւ Սասուն Հրայր նոյնպէս
ի ձեռն յեղափոխութեան և Սասնոյ կարգ մը սուլթա-
նական ծրագրերուն վրայն տեղեկութիւններ հաւա-
քած ուներ. յայտնեց այն Վահագնին. միասին խորհելով
տեսան, որ վտանգը անխուսափելի է: Առանց ժամա-
նակ կորսնցնելու, կոշտագրեք զրիցցին Սասնոյ բոլոր
իշխանաց և հրաւիրեցին, որ գան Աշիկեղուցան գիւղը
ժողովքի, որ Սասնոյ կենտրոնական գիւղը կը համարուի:
Ձերտ օրէն վերջը 200-էն աւելի թէ իշխան, թէ քա-
հանայ և թէ մասնաւոր անհատներ ժամադրեալ գիւղը
եկան, որ եկած էին Վահագն և Հրայրը: Ան հրաւի-
րեալներուն կըպատահէին ժողովքը տեղի ունեցաւ Գեղաթ-
անուն մարտը մը տակը, որ լայն ու ընդարձակ էր.
Նոյն-քաղարի-գարտաւ և բարի անուութիւն մաղթելէն
զինի՝ տեսնելը բացեցաւ առաւօտեան ժամը 2-ին:
Նախ խոսեց Տաւրիկի 8. Գարբէլը, յետոյ ներքը
գրպանը ամենով հանց 13 յօգուած բաղկացեալ
գրութիւն մը և Քահանին աւաւ Աւեղորդ կը համարեմ
այս գրութիւնը հոս ընդօրինակել, միշտ այդպի
մ'ընեմ, որ Սասնոյ իշխաններէն գրած 13 հարցե-
արգար պահանջարկ մ'էր յօգուտ գալիք դիմագրու-
թեան, այս գրութիւնը կարգադրեցաւ ի լուր առեալին
և սկզբից ցիւրը գահացոյցը պատասխաններ արեցաւ:
Այժմ կարող եկաւ Վահագնին և Հրայրին, որոնք յայտ-
նեցին հրաւիրեալներուն սուլթանի բունած ծրագրեր
ի ձեռն Սասնոյ և յեղափոխականաց ըստ սովորութեան
բոլորէն կարծիքներ հարցուեցաւ և ամեն որ իր կար-
ծիքը յայտնեց ու միննոյն եզրակացութեամբ վերջու-
ցուց, այն էր թէ պէտք է անանկ միջոցներու դիմելը,
որ ամօթով չ'ըլլանք ազգի առջև:

Սոյն շիւթը ամբողջ վեց ժամ սկեց, յետոյ սիրոյ
միութեամբ և սրբաւորութեամբ վերջացաւ. զետ իրարմէ
չբաժնուած կարգ մը ծափահարութիւններ և «կեցցե՛
Սասուն, կեցցե՛ յեղափոխութիւն» տեղի ունեցան, այդ
տանն արիւն վազեց առաւորիկնի Գրեմ անուն իշխանի
երակներէն, նուկի վրայ բարձրացաւ և կրակոտ կեր-
պով ոտպէս խոսեց.

«Աւ՛, ու՛, պ. Վահագն, ըսէք մը վանեաց, սթը հոյ
Սոյաղանայ Աշտըը զմալ պիտիք զամանցուն թը մըդ
թըթրակ ու պատուուն շատ բնի, հըտը Շամ աը բըլնիք. աը
թըդ ինքը էյ մըր մամը սանէ լաո լաո էյ իրը»...

Դառնալով այս ու այն կողմը կրկին սկեց.

«Ըսցեք երկու խաղար լէ խոտաւ. բնուր կընիք շուր վըր
իւր դիտուն բնի յօր միկ վանիք մըր շընի շուպնըր, բնի
զինուտք բնի ժողովուրդ, բնալ չէ՛» պ. Վահագն:

Նստողները որք ինքալու և սուրխութեան մէջ էին,
լուեցին Վահագն ըսաւ. «Ո՛րքս այդպէս է, մտքը բնիք
մը չունի՞» — Մըզի ինչին սուր ելաք աըընկէ՛. — երթաք
բարով կարող էք:

Ձեռքի սեղանաձեք և համարյանք տեղի ունեցաւ,

իրարմէ բաժնեւեցանս ֆանի օրէն վերջ կուոյ Նշոյններ սկսան երևիլ այս ու այն կողմ, որտեղ հաւաքուեցան ժամագրեալ գիւղը, գնալով կուրը պատերազմի փոխուեցան, որոյ մասըամասնութիւնը ըստ իս հարկ չկայ իսկ յիշէի, բանի որ Եանթի է:

* * *

Այժմ միայն պիտի տունեմ վերջուորութեան ժառը և Վահանի նահատակութիւնը: Գեղեկագանի վերջին ընդհարումին, երբ Վահանը նկատեց որ փամփուշտները չպիտի բաւեն 8—10 օր ուլ գիմագրութիւն ընելու և կարգ մ'որեջ նկատուեալով այն էր սուլութանի բռնած անածօթ զիրքը, որ առանց խպնելու թնգանօթների բերանը ուղղակի կանանց և երեխաներու մէջ շակելով սեղատարափ գնդակներ կը թափէր, որոշեց գիւղը թողուլ և ձիւնապատ լեռանց գագաթը և բարերի ու ծերպերի մէջ պատասպարել: Ինք ևս առու Անդրանիկ և Գեորգ, գնաց Յալ, որիկ և հարաք գիւղի մէջ իր վերջնական հրաժեշտը տաւ և լալախուն համարոյնեով իրարմէ բաժնեւեցան ինքը յանձնեցաւ Հարաքի Ա. իշխանին, որը իրաւ գաղանապահ և քաջ հերոս մ'էր: Վահանը ունէր երկու ընկեր ևս, սիգրանակերտցի Հաճին և մշեցի Լեւոն: Աւր տալարոցեց գանձը գնդի այր մը, ուր 10 մարդ Տաղի կարող էին պատասպարել: Այնտեղ քանի մը օր փախէ վերջը, փոխադրուեցան Մհակն մեծութեամբ այր մը, որ սեղանական բարբառով կը յորբորէի 2 կն կ'օր պատշաճ չեմ տեսներ սոյն այր ընդարձակ տեղիկութեամբ նկարագրել, միայն այսչափ ըսեմ, որ առոր յառակը գեռ գանող մը չէ եղած, ամբողջ չարս ժամ ալ մէջ ճամբորդ եղած է, սակայն յառակը չէ առնել, 80,000-ի շափ ժողովուրդ կարող է ասնել, թերեւս աւելին Վահանը, Հաճին, Լեւոն և Աւր մասն այրի մէջ:

Սուլթանի զօրքերը, իր հրամանաւ, մարդ սորալու գործողութիւնը արդէն սկսած էին և օր աւուր առաջ կը ասնէին: Վահանը իրենեւորով, օտանց փնտրի և սպասով պահեցան այդ յիշատակելու արժանի եղող օթմանը, մինչև Եւրոպայի հիւպատոսները միջամտութեան առթիւ Մուշ ժամանեցին: Այդ պարագային Վահանի ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր Մշոյ մէջ Անդրանիկ և Գեորգ, որոնք այդ ասնի գաշտն էին, անոնց գիտում եղաւ. «պ. Վահան ուր որ ըլլայ պէտք է զուրս հասնել և սուլթանի գաղանաթեան վրայ արդար տեղեկութիւններ տայ»: Անոնք ալ գիր մը գրեցին Վահանին այս պարտականութեամբ թէ՛ «հիւպատոսներ կեան Եւրոշ, բաւական խաղաղութիւն տրբած է, ձեր ներկայութիւնը շատ հարկաւոր կը տեսնուի, ուստի յարմարութիւն գտեք գիշերով գուրս գալ և հասնել Մուշ»: Այս գիրը յանձնեցին կէլիեկուզանցի Զաթոյին

և քանի մը քաջ երիտասարդ տաղով ոտնոր զրկեցին, պատահիբեցին որ իրաւ սպասով և գիշերով պէտք է զուրս հանեն:

Սուրանգապներ հասան որոշած տեղը, մինչև իրիկուն փնտրեցին, ոչ ոքի չգտան, յետոյ ձայնեցին Աւին, Աւին որ պահպանութեան ելած էր, լոցեց անոնց ձայնը, տեսաւ որ Եանթի մարդիկ են, զինք ցոյց տաւ, երբ իմացաւ անոնց նպատակը ըսաւ. «նա Վահանէն տեղեկութիւն չունիմ, գիր ունի՞ք հետերնիդ»: Անոնք հանելով Անգրանիկի գրութիւնը, Աւին յանձնեցին. ըսաւ. «դեռեցէք այսինչ տեղ սպասեցէք, ես կերթամ կը փնտրեմ, եթէ գտայ, ձեզ լուր կուտամ, եթէ ոչ, կրկին կ'իմացնեմ ձեզ»: Անոնք ետ վերագարձան: Աւր գիրը առնելով այրը կը մտնէ, որ հաջիւ բոսն քաջ հետու էր այդ տեղէն. գիրը Վահանին կուտայ, երբ կը հարագայ, անպատու ուրախութեամբ կը լցնուի. Աւր կ'ըսէ Վահանին. «որե՞ծն ելնենք»: Վահանը կ'ըսէ. «ես չեմ կարող գիշերը քաշել: Մուշեցի Լեւոնը կը զրկե և կ'ըսէ. «քե՛տ» առ անոնց, գնացէք Սպաղանը, Նոն սպասեցէք մեզ մինչև վաղը երեկոյեան, կուգանք»: Լեւոն երթալով կ'առնէ անոնց և ժամագրեալ տեղը կը տանի: Յաջորդ առաւուս ժամը վեցին Վահանը ըսաւ. «պատրաստեցէք երթանք»: Աւր շատ հակառակեցաւ, բայց ի զուր. Վահանը ուրախութեամբ լցնած, առաջ տարաւ: Ընկերները համակերպեցան ստիպւած և ճամբայ ելան:

Երկու ժամ յառաջանալով հասան Հարաքի և Զորերի մէջ եղած լեռան սարոտը, որոնց շուրջը երեք տեղով յանկարծ փող հնչեց. տղերք այս ու այն կողմ նայելով, հասկացան որ մասնաւած են: Աւր ըսաւ Վահանին «մենք տեսնած ենք, եկուր դու պահսիր այս անտառի մէջ, մենք բազէ ի բաց կը փախելիք, մեր ետևէն կ'իյնան և դուք հոս կը փախ և կը յուսամ կ'ազատիք. գիշերը կուգանք կը ասնինք ձեզ»: Վահանը շոտարեցաւ և յառաջ երթալը ստիպեց: Գտարդ մ'ալ յառաջանալով կը տեսնեն, որ 15-ի շափ զօրք ծառերու մէջէն իրենց առկէ կ'իջնեն: Մարտս անուն երիտասարդը Վահանի ձեռքը բռնած կըսկի փախցնել. Հաճին ալ բանի մը քաջ յառաջանալով կը զարնուի: Աւր գիմագրութիւն կ'ընէ և բանի մը փամփոշա վառելէն վերջ, փամփուշտը կը փայ Տրացանի մէջ և զուրս գալը անկարելի կը լինի: Գաշարուած անն կողմէն կըսկի և թնշամեց թիւը գնալով կ'առնելայ: Աւր գիրը սահագրի «գահագիտե վար կը ձգէ, լուրի մէջ լողալով կ'անցնի: Մարտուն Վահանի հրամանաւ ձեռքը կը թողու և կըսկի կուրի: Այլ սաքանապախի ժամ... Վահան ատրճանակը զուրս հանելով, 6—8 փամփուշտ կը վառէ, սակայն կարեւոր պէտ եկած գնդակներէն անկարելի էր կեանքն աղատել: Ընդունցը Վահանը նահատակութեան պատիւը, կուրքեկն տառնալով հարաւոր... Կողպատեցին գեռ նոր մարտ գիտել, ալ ձեռքը կարելով տարան և գիտիլը նետեցին

Մ Ո Ւ Ս Յ Ո Ւ Բ Ա Կ Ո Ւ Ն Ն

1814—1914

(ՆՆՆՆՆՆ ԱՐԻՒՐԱՄԵՆՆԻ ԱՌԻՅՈՂ)

Արևմտեան սօցիալիստները յիշում են զեռ այդ մուլտանդ և ահարկու ղիհիստին՝ որ անցեալ դարու 70-ական թւականներում, իր ըմբոս ու մոլեգին թահիքներով, սարսափ էր աւարտեել հաբուալին երկիրներէր — մասնաւորապէս Իտալիայի և Սպանիայի — իշխող գաւազարգերի վրայ:

Մահից 38 տարի յետոյ՝ Բակունին զեռ իշխում է նախնական « սօցիալիստների կուլաներում, զեռ ներկայ է նրանց ժողովներին իր արտաբան հասակով և որոտուն ձայնով, զեռ շարունակում է ներշնչել բոլոր ըմբոսներին իր թեւաւոր նշանաբաններով, իր անգուլ ու հուռն, յեղափոխական գործունէութեամբ, իր արմատական, ամեն բան հարւածող ու խորագող վարդապետութեամբ:

Նիհիլիստ *) կամ անարխիստ Բակունինը աւելի ժողովրդական է արևմտեան Եւրոպայում, քան իր ուսուսական հայրենիքում, Բայց այնպէ իս, Մուսսուսանի մէջ, նա ունեցաւ ահագին ազդեցութիւն իր ժամանակի մասաւորական արբերի վրայ, ընկերային հոսանքների զարգացման ու ուղղութեան վրայ:

Մուսսուսան մեծ ուսգիրտների գերգաստանից էր, Հերցենի, Բելինսկիի, Սասնկեվիչի և Գրանուսովսկիի ժամանակակից ու գործակից: Նրանց հետ միասին յափըշտակել էր իր մեծ հայրենիքի վեւսմութեան ու աղատութեան գաղափարով, նրանց հետ միասին փնարել էր—30-ական թականներին—ձամբաներ, զեկավարող սկզբունքներ, գիտական ու փիլիսոփայական մեթոդներ և գտել էր փրկարար համագարմանը էամանակի ամենաըմբոս, ամենարմատական վարդապետութեան մէջ — Հ ե կ ե լ ե ա ն ի զ մ ի **): Բոլոր բուրքները սաղալուում էին այդ համայնական վարդապետութեամբ, բուլր խորիմներն ու պատանդանները հռչակում էին, որպէս ժամանակաւոր ու անորոշիկ, մասնաւոր «Գիտելքսիկայի» կամ անգերբազմ եւլուիսոձի կործանարար ալիքներին:

Քառանկան թականներում աղատուէր երիտաւարըը նետում է ինքնիքը դէպի Բերլին, ուր բազման էին մի քանիսը համաշխարհային փիլիսոփայութեան սաղալիցի: Հեգել արդէն մեռել էր, գերեզման ասանեւ

*) Nihilum—ջնջում եմ, սղւնջնում եմ.
**) Այդ վարդապետութեան, ինչպէս և Բակունինի սոցիալփիլիսոփայական հաւատամքի մասին՝ տես Մ. Ա. «Հոսանքներ»:

լով մի հակայ, զեւային ուղեղ, մի խալկան հանարմալիստական վերլուծող և համադրող: Բայց հեգելեան նիքը սպրում էր, գուրգուրան ու փոտարմանում: Անհամբեր, ծարաւ նոր գաղափարների ու ներշնչումների՝ Բակունին անմիջապէս խորատուլում է գիտութեան ու փիլիսոփայութեան Մայր-Աղբրի մէջ և շատ ջանցան հրապարակ է նետում իր ուսուստարիութեան արգասիք՝ փիլիսոփայական մի բրոշիւրը, ուր նա իր անձնական բուռն խառնաւորի թալքը հաղորդելով հեգելեան մեթոդին, աղաղակում է ի լուր մասնող աշխարհի:

«Ա ե բ ու մ ի կիրքը—միանգամայն ս ե ղ զ մ գ ո ռ ծ ու մ ի կիրքն է՝...»

Վիլք զրէք ձեր ստօրեայ հասարակական աշխատանքի մէջ, աւերեցէք, փառանջ զարքէք գոյութիւն ունեցող հասարակութեան բոլոր խարխիւնները, ընչեցեք պետութիւն, կրան ու եկեղեցի, ընտանիք ու սեփականութիւն, հարւած աւեր իրաւական ու դարրայական բոլոր մեկերին, որ կաշկանգում են մարդանհատի աղատութիւն ու բարեկեցութիւնը—և քանզում ու աւերանքի այդ պրօքեալ մէջ ինքնին արդէն կըտեղեղ գործի իրէտական մարդկային հասարակութիւնը, ուր անհատը վերջապէս, կը վայելէ երջանկութիւն, ուր չի լինի բռնութիւն, հարստահարութիւն, կեղեքում:

Եւ այդ ղըանդող ու ստեղծագործող կիրքը՝ ուստ նիհիլիստի անբաժան գործակիցն եղաւ, նրա էութիւնն իսկ ամբողջ կեանքի ընթացքում:

Բերլինից անցաւ Պարիզ: Անհանգիստ, ըմբոս ոգին, վերացական մարզանքների անխոռվ սառարից նետանց դէպի բաշարական փոթորիկների հրարուխը, մասաւորեանկան սաղալիցի:

Պրուզօն իշխում էր այն ժամանակ յեղափոխական Գրանուսիայի մարքի վրայ: Բակունին մտերմացաւ Պրուզօնի հետ *): Միտամանակ ծանօթութիւններ ու կապեր ստեղծեց Շլէյցարիայի ու Գերմանիայի կոմունիստայնքիսականներին շրջաններում, յերկու շաւեց իր յեղքը յեղափոխական մարքարակարն: Ինչհերի տաւած մի բանկեալ մէջ—ի յիշատակ 1831-ի լեհական ապստամբութեան—Բակունին մի կատաղի ճառ խօսեց ցարիզի դէմ, որի համար և արաքսուէց Պրիբիցի:

Գնաց Բրիւսէլը Բայց հոգին միշտ Պարիզն էր ասնջում, նքան էր միշտ կորստում, նրա ետուն ելքարաւկան, հրարխային մթնոլորտին, նրա կարմիր ու փոտապան արաւաշաններին, ուր Գրանուսին ու Ռոքեսպիեռտի օրիբից ի վեր այնքան նիգակներ էին ըարդուէլ համամարդկային Ազատութեան համար:

Աշխարհի բոլոր յեղափոխականները դէպի Պարիզ էին յառել իրենց հայեացքը, այնտեղից էին սղալուում

*) Պրուզօնի ու պրուզնիզի մասին՝ տես «Հոսանքներ»:

և՛ կարգախօս և՛ ներշնչում Պարիզը բոյն էր ոչ միայն պարզ հանրապետական քարոզիչներին, այլ և սօցիալիստ ու կոմունիստ ուսմաններին, որոնք եկել էին ապացուցանելու խեղճութիւնն ու ունայնութիւնը լոկ քաղաքական-սահմանադրական վերափոխումներն և ցառանհրաժեշտութիւնը Սօցիալական Յեղափոխութեանը...

Բախումին նոյնպէս դժարակեղ էր մ հօմ մ ու նի ի ղ մ ի համաճարակով և Պարիզից հեռացնելը՝ նրա աջքում համազօր էր արտօրին Շառլանց այդ արտօրն ևս Միքսելի ամիս յետոյ՝ պայծեց փառարանն Յեղափոխութիւնը (1848 թ.) գաղտնի, յաստիքներէսայ՝ նիւշները պարզակեցին, բոլոր շփոթանքներն ու դուռնազրկները հրապարակ ելան, որպէս զի նոր, բուժական հանրապետութեան անհրաժեշտութեան բուն ժողովրդական կամ սօցիալական հանրապետութիւնը Բախումին նորէն վաղեց զեպի Պարիզի Մտաւաշխատար խաւերի մէջ սկսեց քարոզել ու կազմակերպել բայց նրա բուռն անձկութեանը և յաւանան ու սերտաց թռեղքները երկիրը ազդեցին և ժամանակաւոր հանրապետական կառավարութեանն ևս, որը շատեց հեռացնել վտանգուր օտարականին։ Գնաց Բախումին այս անգամ զեպի Գերմանիա, այնտեղից զեպի Պրագա, ուր ժամանկեց սլովակական համագումարին։ Եւ իբրև համուշտ պանսլավիստ *), յայտարարեց այնտեղ սլովակ ջեղերի առկապարական դաշնակցութեան գաղափարը։

Փառարանն Յեղափոխութեան ոյիքը Պարիզից մեկնելով, որպէլ էր արտոյլ եւրոպական ցամաքը։ Արիւնահեղ ըմբոստացումներ—ամեն տեղ։ Պրագան նոյնպէս ոտքի էր կանգնել, բայց ապստամբութիւնը շուտ քնչեց այնտեղ։ Բախումին անցաւ Գրեզդնի 1849-ին, ժամանկեց ապստամբական կռիւներին ընդդէմ՝ Պրոստիայի և երբ այնտեղ ևս շարժումը վիժեց, ծափախաւ Ռիխարդ Վագների հետ զեպի Նիւննից, ուր ստորին վերափոխումները։

Մահան գառապարտելով, նա մերժեց ներուշխնդրել թագաւորից, այնուամենայնիւ վերջինը փոխեց մահան վճիռը և ասու յեղափոխականը գառապարտեց ցմահ բերդաբերդութեան Շուտով, սակայն, Ստրասնիայի կառավարութիւնը յանձնեց նրան աւարտօցնելներին, որոնք նորէն զատեցին և էլի մահան վճիռաին։ Երկար ամիսներ շղթայակապ Քոնց Աւստրիայում, վերջապէս Նիւննիայ կայսրը պահանջեց յանձնել մահապարտին։ Բախումին յանձնեց ասումնէն ձեռքը և երեք տարի փակեցին նրան Պետրոպոլիսում և Եստրապոլիսում։ Ապա փոխադրեց Շլէսսեյլքում, ուր Քոնց գարնէալ երեք տարի Նիւննիայ մահից յետոյ Ալեք-

սանդր ը թոյլ տուց, որ սարսափելի Նիւննիայ փախադրի արևմտեան Աբերի Այնտեղից անցաւ Երկուսեկ Վերլապէս, փախաւ Ամերիկայի վրայից զեպի Նոյննի (1861 թ.)։ Այդտեղ կարտոսով ապաստւ էին նրան իր վաղեմի ընկերները՝ Հերցեկ և Օգարտով։

Գործունէութեան նոր շրջան սկսեց Բախումինի համար։ Երկար ամիսներ բանասիրութիւնը, բանութիւններն ու շարժարանը աւելի ևս կոփել էին նրա յեղափոխական կամքը, արծարծել էին նրա մեջ մի զորհուրելի ասելութիւն զեպի աշխարհի սերերը։

Հերցեկ զրեց նրա արժամարկութեան սակ իր ազատ ապարանը, Հերցեկի յճանգը՝ հնչում էր արդէն, սուներով յեղափոխական խառը զեպի Ռուսաստանի բոլոր ծայրերը։ Բախումին միառաւ նրան, չաւարտեցած ժամանկ էր, այնպէսպէս անեղ ու կրակի Գրում էր շարժարձակ մանիֆէստներ, հրոգարականներ, ուզուած մերթ ուսու ժողովրդին, որին յորդարում էր քաղաքանգ անել միապետութիւնը, մերթ լեհերին, մերթ բոլոր սլով ժողովուրդներին, որոնց հրաւիրում էր շուտընդհոյթի կտարտ անել սլովակականութեան մեկ իրեալը — համապայման ուսմամբար Դաշնակցութիւնը։ 1863-ին, երբ բանկէլ էր լեհաստանի երկրորդ մեծ ապստամբութիւնը՝ Բախումին և Հերցեկն հրապարակով իրենց բուռն համակրանքն էին յղում լեհ ապստամբներին։

Վիժեց լեհերի և այդ երկրորդ հեղափոխական թռեղքը։ Վիժեց դրա հետ և համապայման միւսական ծրագիրը, ի գերեւ ելաւ — լեհաստանի արեան հերզները մեղ — Բախումինեան մեծ երազը անսնել մի օր սլովակական ուսմամբար Դաշնակցութիւնն իրագործեան ընդդէմ անսնեան վտանգուր օտարապետութեան, ընդդէմ այն գողոց պանդերմանիզմի, որ ստուում էր կառաւորէն Բախումին և որին հետապնդեց ու հաղածեց նա մինչև իր կեանքի վերջը։

Պանսլավիզմի ֆրոստից ցետոյ՝ անհոնը Նիւննիայ Երկուց մի անգամ ընդգիշա զուս սօցիալական պայքարին, վերտան մասու սև, շարքալ աշխատար խաւերի մէջ և շարունակեց արծարծել ընկերվարական յեղափոխութեան գաղափարը։ Բայց այդտեղ այժմ նա պիտի ընդհարէր մի մահաբու սոխոյտանի — Մարլ Մարքսի հետ։ Եւ երկու հակամերթ մտեցին համարաութիւնը պիտի լծներ այնուհետև լուսերնուցիւնալի արժող սանստմոյս պատմութիւնը, օւսգորնէն անդրադառնալով բովանդակ Եւրոպայի ընկերվարական շարժման վրայ։

Բախումին գեւ 1864-ին ընտանութիւն հաստատելով Իտալիայում — Նյուրնբերգ, ապա Դապոլո — ստեղծեց այնտեղ կոմունիստական կառավարութիւններ և բարեց նրանց՝ մի կողմից ընդդէմ իշխող միապետութիւններին և անկող գառապարտերին, միւս կողմից ընդդէմ այն կր-

*) Panlaviste—համապայմանական միութեան կառնակցի

նախան, բրիտանական միտոլոգիայի, որ բարոզում էր այն ժամանակ խաղաղի մեծ հայրենասերը, յեղափոխական ու հանրապետական Մ ա ձ ի ն ի Ռուս նի՝ Տիլտիտ ընդդիմադրում էր վերինին իր հաւատարմ հանգանկը, իր բարոյական ու սոցիալական աշխարհաստեղծողը, որ նա կոչում էր մեկ խօսքով — ա ն ա ռ ի ի զ մ *): Կատարյուն մերժում է նա և՛ միտոլոգիան, և՛ կրօն, և՛ աստվածութիւն ու եկեղեցի, և՛ պետութիւն ու իշխանութիւն և՛ ժամուտը սեփականութիւն: Բացարձակապէս յայտարարում է, որ ինքը անիշխանական է և որ պիտի կրթէ, դաստիարակէ աշխատւոր դասակարգերը նորն ուղղութեամբ, որովհետև համոզւած է, որ ի իշխան աւթի է նա, ինչ ձևի էլ լինի նա, միակշարտան թէ հանրապետական. էապէս ձնշող է, բունաւոր ու փաստագր:

Ահա այդ հոգի վրայ և գիտի. արծաթաւեր անասունիզմը երկու մեծ պարագլուխների՝ Բակունինի ու Մարքսի միջև Կարլ Մարքս նոյնպէս հրապարակ էր գալիս կամուկիզմի աւետարանով, նա էլ յայտարարում էր, որ քաղաքակիրթ աշխարհի ներկայ սոցիալական անարկաբոլ (կապիտալիզմ) մայր է բոլոր շարքների. նա էլ բարոջում էր թիկն ժամուտը սեփականութիւնը և համարացնել, ընդհանրացնել այն, բայց Կարլ Մարքս միանգամայն աւարելուում էր իր մեթոդով ու ստեղծողով, կազմակերպութեան ու պայքարի ձևերով: Նա չէր մերժում իշխանութիւն և պետութիւն. նա ուզում էր, որ պրոլետարիատը իր ձեռքը ձգէ այդ հսկայ մեքենան և նրանով կամայ-կամայ, աստիճանաբար յեղաշրջէ հասարակական ներկայ կարգերը, հաստատե՛ զուս ընկերակրական պետութիւն: Նա դիտողական, կազմակերպութեան ու հեղինակութեան ներկայացուցիչ էր, մինչ Բակունին թշնամի էր այդ բոլորի, նա հրահանգում էր—ի սեղի համբերելու, սպասելու, ամբողջ ասանակ տարիներ, կազմակերպելու ու պայքարելու օրինական, պարլամենտային ժամադարձով—անմիջապէս ոտքի հանել ոչ միայն գործարանաւոր պրոլետարիատը, այլ ամբողջ աշխատւոր ընդհանրութիւնը, բոլոր ձնշուածներին ու Տարաստարածներին—գիւղացի, ժողովրդական, գործուոր ու արհեստաւոր — ոտքի հանել ընդգեմ սիրող իշխանութիւնների և բուրժուազիայի, գիմել կուր բոլոր միջոցներին, ի գործ գնել երկաթ և ուժանակ, ուււււ, թոյն, կրակ ու հրացան, կազմակերպել պարբերական խլրատման ու մահափորձեր — թէկուզ և անաղոյ արհիւնախ աղետաբեր — հրգեհնէ, քար և քանդ անել ասնուրբք և այն ժամանակ... յնոյն քանոց, ոչնչացնող կիրքը ինքնին արգէն կրտսեղնագործէ՛, կը կերտէ կապուտիզմի ու անհասարակութեան փլատակների վրայ ազատ և գաշ-

նակից մարդկային համայնքները, ազատորէն 'միացած ներքին ինքնաբարձր բնագրով, ազատորէն ձուլւած հասարակութեան ընդհանուր ակտիւն ապի, առանց որևէ արտաքին բռնադատութեան ու ձնշուած, առանց անենալու իրենց մէջ և իրենց վրայ՝ իշխանութեան սոււերն անգամ:

Սե կարևուցի ենթու հսկաները, Մարքս և Բակունին — այնքան տարբեր ու հակոսանայ իրենց գաւաւանորով ու խառնածքով *)—և ինտերնացիոնալի ժողովրդը գարձան բուռն ընդհարումների թատերարեւելուրի արամարանութիւնը Մարքսի կողմէ էր — և նա

*) Ուշագրւու է, որ Լուրեր Լուգարդէ վերածում է երկու անյայտանների ներհակութիւնը ազգայնական և ցեղային հակամարտութեան: «Բակունինը, ասում է նա, ծնւած էր երբևէ գաւաւոր, Մարքսը — երբևէ գերաւաստի: Մէջև ուուս էր, միւսը գերմանացի (հակամարտութեամբ ու կրթութեամբ. Մ. Վ.): Առաջինը սլավ էր, երկրորդը հրէա... Բակունինը — ագիտատոր, խառնակիչ ու ազնկայող մի տիտան, մի կատարու ու շլիթայազեր Նեղով, զանգաւածների յուռշուտոր, կոչուածով յեղափոխական, ներկայ ամեն սեղ, ուր գաւաւորում են, մուլուսեղ սիրահար ազատութեան. և այդ բոլորի հետ՝ միամիտ, որպէս երեխայ... Արդիպի հակապատերի Մարքսի հետ. որտ մէջ ամեն ինչ կորագաւահարութիւն և և սրտան... ոչինչ չկայ սահմաններու բունկուղ ու յանպարտատեղ... Սոցիալիզմը դիտական է... պրոլետարիատի կազմակերպութիւնը պէտք է լինի մեթոդի, երկակայութիւնը, փաստապէս սեղ շունչ նրա մէջ...»

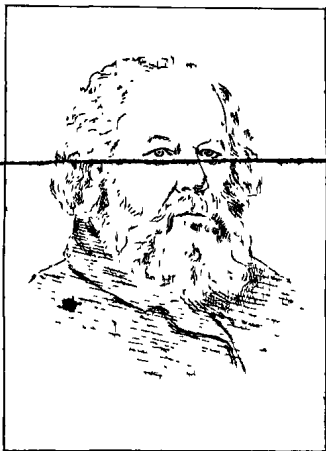
«Ազոցց նրանք բունած էին փոխադարձ հակակրութեամբ. առաջին հանդիպումի օրէջ իսկ, 1844 թ.ականացի...»

«Բակունինի գրւածքների *leit-motiv*-ն էր՝ առնելութիւն գեղի գերմանացին ու հրէան: Գերմանիան նրա աշքում կենդանի սեմբուն է ի ի շ ա ն ու թ է ք ա ն: Նա սիրում է սուրկութիւնը, նա տիպոր մարմնացում է բերսկրատիկ, դինտոպիկ և բունկուղ քաղաքակրթութեան: Մարքս և իր բարեկամները իսկական ընդարացուցիչներն են գերմանական դեպոսիզմի. ասէ թէ կնչու նրանք մշտնջենաւոր վտանգ են սոցիալիզմի ազատութեան համար: Բակունին ասում էր. «ըպէս սլավ, ու ուզում էի սլավ ցեղերի ազատագրիչը գերմանացիների լծից, որպէս գերմանացի, Մարքս չէ ընդունում» այդ, ն.՝ մտածում է, որ գերմանացիք կոչւած են քաղաքակրթելու սլավներին, այսինքն գերմանացիելու նրանց յօժարական կամ զոտով... Գիւպպոսիզմի երկնց երազը իրականացնելու ձամբար վայո՛ գերմանացիք հանդիպել են հրէաներին և երկու ցեղերը դաշուկցում՝ առաջ են ընթանում՝ ախիկբբբ սուրկացիելու: Արդ, Մարքսը սքանչելիորէն համարում է իր անկ մէջ գերմանական և հրէական խառնածքները: որոնց միացումը է միևնոյն իշխանութեան կրօնը... (Humanité, 24 Mars, 1813):»

Այլպէս էր խոսում Բակունին իր բնագաղտական դրւածքների մէջ: Նա սիրով հակադրում էր իր հայրենիքը բունպետական Գերմանիային: Ինչպէս շատ ուրիշ ուուս իդեոլոգներ, նա սիրահարւած էր սլավների և աստուանգ ուուս ժողովրդի ռամկապարական ու յեղափոխական յատկութիւնների վրայ... Անցաւ, սակայն, ամբողջ կէտ դար— և ասա սուրկային խորատուզած է սուրկութեան ճիւղ մէջ այդ «յեղափոխական և գեմեկրատիկ Ռուսաստանը»:

*) Տես «Հոտանքեր»:

յաղթեց: Արքան սին ու անկայուն էր Բակունինի ծրու գիրը՝ միանել մի ընդհանուր ու ռամկավոր Փաշտակ-ցութեան մէջ սլաօնական այնքան տարբեր ու հակա-մարտ ցեղերը, նոյնքան սին ու ցնորակն էր նրա միւս երազները, որքի հանել անմիջապէս — զբիւ, խառնակ, անխառն պրոպագանդով կոչերով ու խլրտուներով — ագիտ, անշարժ զանգւածները և մեկնել միեկ իրա-գործել կոմունիզմն ու հաւատարութիւնը *):

Ռ ա կ ու Ն Յ ի Յ

1868-ին էր, որ Բակունին իր կազմակերպած անիշ-խանական միութեամբ մտաւ Կարլ Մարքսի ջանքերով

*) Չափ ու սահման չէր ճանաչում Նիհիլիստի «տեղիէ կիրքը»: Ամեն բան ընդունելի էր, բոլոր միջոցները լաւ էին՝ սոցիալական յեղափոխութեան համար: 1869-ին նա Ռուսաստան ճամբեց, իբրև յեղափոխական գործակալ. և ե-չ ա ե վ ի ն, որ չափազանց տխուր հուշակ ստացաւ ճիգուիթական նշանաբանի կիրառումով: «Նպաստեց սրբ-ծնում է միջոցները... Իսկ 1870-ին — պատմում է մի Ֆրանսիացի ակամատեան — երբորք հանրապետութիւնը հաշտակելուց անմիջապէս յետոյ, Բակունին շաապեց Լիոն, որ ժամանաւա-րապէս ուժեղ էր մտքերի խորումը, և, փորձելով իր մի բուն «կարմիրներին» հետ առաջ բերել «հիմնական յեղա-չընուէն», բարոզում էր ըստ սովորութեան իր «բանգուսի» մեթոդը, ներքողում էր անգամ առաջադիւթիւնը... «Աւա-զակը, առում էր նա, գր իսկական հերոսն է, ժողովրդի վրիժառու, Պետութեան անողբ թշնամին և սխեիմ՝ հաւ-կառակորդը բոլոր պաշտօնեաների, աշուականների, թագաւորների ու տերտերների: Կա, որ չի ըմբռնում զանազակին չի ըմբռնում ժողովրդական կանքը: Կա որ չունի համա-կրանք դէպի առաջադիւթիւնը, չի կարող համակել ժող-վրդին. նա չունի սիրա այդ ժողովրդի դարուստ սասա-պանքի համար... (L'Homme Libre. 17 Juil, 1914. Bakounine à Lyon).

Բակունինեան այդ առկտիւր մեկ արդիւնք միայն կարող էր ունենալ — ուժեղացնել անխորտր և ճ ու կ յ թ ո ն... ւ ա

հիմնած Ի ն ս ե ը ն ո յ թ ո ն ա լ ի կ ո մ Միջազգային Բանտորական Գաշնակցութեան մէջ կտիւը անմիջապէս բորբորեց: Չորս տարի շարունակեց նա և ի վերջոյ 1872-ին, Կապի համագումարում ձայներէ թոյլ մե-ծածանութեամբ յնաերնացիանալը հնաւորեց իր ծոցից Բակունինին, դառնառարանելով, որ նրա անիշխանական համագումարներն ու առկտիւր չեն կարող հաշուել Մի-

Մ ա Ր Ք ա

ջազգային Բանտորական Գաշնակցութեան գործելա-կերպի հետ:

Բակունին հետացաւ, պահպանելով հանգրծ իր ըն-դարձակ անիշխանական կազմակերպութիւնը հարաւային երկիրներում (Մեռու և Թաւուց Բերնում, 1876-ին): Բայց մարքսիստական յնաերնացիանալը ևս չ'ապրեց այնուհետեւ, — լայրապէս:

Պատեով չ'ելան այդ յարաւու և կոտաղի պայքարից՝ կարլ Մարքս և իր ընկերները: Գաղափարական պայ-քարի մէջ նրանք մայրին յոյն անարժան զենքերը — զրպարտութիւն ու դադառուութիւն — որ մենք, տարաբախ-աւարտ, յաճախ ենք սեսել գործածութեան մէջ նաև նորագոյն ժամանակների մարքսիստական բանակներում: Բաւական է յիշել այն անանուն և անորակելի բրա-չիւրը, որ 70-ական թվականներին հրատարակեց Բա-կունինի դեմ «Ein Komplot gegen die Internatio- nale Arbeiter Assoziation» խորագրով (Մի գաւ Մի-ջազգային Բանտորական Գաշնակցութեան դեմ): ուր Բակունին հաշակած է, որպէս ցարի կառավարութեան գործակալ, որպէս agent provocateur *):

*) Այդ անանուն գրանքը — ինչպէս մի որ խոտովանեց մեզ Շվեյցարական սոցիալիստների փետերան Գրոյիկը — պատկանում է Մարքսի մտերիմ զինակից՝ Էնգելսի բրիւն:

ժամանակը մեղմեց կրքերն, ստեղծութիւնը և այսօր—
 Հաճութեամբ ենք արձանագրում—անգամ ուսու ուղղա-
 դուան ժողովրդի իրեցողքները, որոնք թոյնով ու կա-
 առուութեամբ են մշտա հաշտեմի Բակունինին, յետ են
 ժպում այդ քառաձեւի զբարստութիւնները *)): Խոստա-
 վանում են, որ Միտոյի Բակունին իր բոլոր թերու-
 թիւններով, իր միամիտ հաւատամբով և միամիտ ու
 յախուռն գործելակերպով հանդերձ կանգնած է պատ-
 մութեան առջև, որպէս մի հոյակապ ու գ ր Ի ա ա ո ր
 և մի մեն յեղափոխական:

Մ. Ջ.

Մ Ի Կ Ա Տ Լ Օ Վ Ս Կ Ի

(ՄԱԿԱՆ ՏԱՄԱՄԵԱՆԻ ԱՌԻԹՈՎ)

Մտ կես գոր է սահմել այն օրից, երբ Միտայլովսկին
 հանդէս եկաւ ուսու մտքի առջև իր սրբոյն սոցիոլոգիական
 (հասարակագիտական) մեթոդով Այդքան ժամանակ անց-
 նելոյց յետոյ, սակայն, յոր փրտակուն տեսութիւննք մի միայն
 չէ հնացել, բարձրագիւ այլ գիտական թերօրիանքի պէս և
 ըստ այժմ չի վտարուել հասարակութեան տեսութիւններ
 սակարկելից, այլ ընդհակառակօ, քանի զնում աւելի և
 անէն բարձր ու վրասճ բարձրում է հասարակական գիտա-
 թեանց պատանդանքի վրայ:

Ս ու բ է կ ա թ ի մ է թ ո գ ՚ ն է այդ, որ յոր հաստ-
 րակագիտական աշխարհայայտացքի հիվըն է կազմում և
 որով նա մեկնարանում է մարդկային հասարակութեան մէջ
 կատարուող բոլոր խոչը երեւոյթները. մի մեթոդ, որ աւե-
 րույթ ու մակերեսային բժշկական գեղարու է՝ աղայական
 ու չի հիմնարարած կարող է թւալ, իսկ խորապէս ու հարկ
 եղածին պէս բժշկական և կիրառական գեղարու է գրառած
 և գրառած ու լուսարոյն ու միտժամանակ գիտական մի բրէ՛-
 պիցիւտ հասարակական կեանքի շերտերը և լոյս աշխարհ
 հանելու յորան ընթացք աւել բոլոր պատճառները:

Գժբանասարգ, ինչպէս իր գրեթէ բոլոր կարծիքներն ու
 տեսութիւնները, այնպէս էլ իր սոցիոլոգիական թերօրիայի
 հիվըն—պրօպրետի թերօրիան—Միտայլովսկին տալիս է ոչ թէ
 անշտա, օրտեստաթերօրն զարգացնելով, այլ գրական-հաս-
 արակական կեանքի ամեն մի նոր երևոյթն տալիս արտա-
 յայտելիս ու զնահաստիկս Այսպէս, Սպենսերի աշխատու-
 թիւններէ ուսուրէն թարգմանութիւնը աւել թ է տալիս
 Միտայլովսկին քննադատելու առաջին թերօրիան պրօպրետի
 մասին և միտժամանակ առաջընդունել իրենք Սպենսերի
 օրէկեով մեթոդի օժիտուածը և իր սաւրեկեով մեթոդի
 կիրառուածը, սակայն, այնպէս են ձուլուած իրար հետ այդ
 աշխատութեան մէջ **)): որ ուղղակի անհնար է թժողել
 առաջինը և ամբողջացած տայ վերջինը: Փորձելով տայ հայ
 ընթերցողին Միտայլովսկու հասարակագիտական տեսու-
 թեան և մեթոդի ուրաղիքը, մենք ևս կամայ.ակամայ ստիպ-
 ւած ենք ընթանալ իրեն Միտայլովսկու ընտրած ճանա-

պարհով. այն է ապ Սպենսերի տեսութիւնը և ապա յորան
 հակադրելի Միտայլովսկու ուղղումները:

Ի՛նչ է հասկանում պրօպրետ (լատալգիտութիւն) բառի
 սակ Սպենսեր և ի՛նչ սեւակետով է ժամանում «պր գրետ»
 հակացողութիւնը քրոնոլոգիա խոստակելու հասարակ
 տեսակի թիրօրիայութիւններն ու հակառակութիւններն,
 Սպենսեր պրօպրետ հակացողութեանը չի մտնում թէլէտ
 լրբիական նկատուածով, այն է՝ չի գնում օրէէ նպատակ
 շարի կամ բարոյ, աւելի շուտ բարոյ, որպէս զի գեղից այդ
 նպատակը տանող ընթացքը միայն որակի պրօպրետ անուով
 նա համար գոյութիւն չունի գերբարոյն մի շարժանիչ—
 ներկայ դեղքում մարդկութեան երկամութեան շարժանիչը,
 որպէս զի միայն այդ երկնկութիւնը արագացող երևոյթն-
 ների ընթացքը համարի պրօպրետ: Նր ս համար օրգանական և
 անօրգան կեանքի բոլոր փոփոխութիւնները պրօպրետ ընդ-
 հանուր հասարկ մէջ են ժամում. մարդ, ծառ, լեռ, արե-
 գակ, բոլորն էլ ժամանակէ ընթացում Գրթարուում են
 փոփոխութեան և զրանց ոչ մէկի փոփոխութիւնն ու ձեւա-
 փոխութիւնը զեմ չէ գնում պրօպրետի ընթաց բերն: Սա-
 կայն, ոչ միայն այդքան. Սպենսեր նաև արանցներգնեմ
 օրէնքներ է ընդգծում, որոնց հիման վրայ պրօպրետ ընթա-
 նում է. և այդ օրէնքներնց հիմնականը հեռեկան է. ամեն
 ինչ բնութեան մէջ ենթակայ լինելով պրօպրետ ընթացքին,
 գնում է միտուստակութիւնից գեղի բազմաանակութիւն,
 պարից գեղի բարձր՝ աստիճանաբար ճիշդաւորելով, բար-
 ժանաղով և զիթերներյիցայից (զանապանասրճան) ենթարկ-
 ւելով: Այս օրէնքը պարտադիր է բոլոր օրգանական և ան-
 օրգան մարմինների համար: Տիեզերք, երկիր, օրգանաւոր
 եակների զարգացում, հասարակութիւն, պետութիւն, առե-
 տուր, արբիւնարեութիւն, լիզու, զբանաւութիւն, գիտու-
 թիւն, գեղարուեստ,—բոլորն ենթարկում են նոյն օրէնքին,
 ասում է Սպենսեր, բոլորն էլ ընթանում են միատեսակից
 գեղի բազմաանակը և ՚Տ է ն ն գ ա յ ա ե բ և ո յ թ ի
 մ է ը և պ ա բ փ ա կ ւ ա ծ պ ր օ գ ր է ս ի է ու
 թ ի է լ ը ը՛, — կարգախուր և Սպենսեր, Թերերը մասնաւոր
 մի օրէնքն է: Մարդկային հասարակութիւնը սղջնական
 շրջանի մէջ չի ընդգնում աշխատանքի բաժանում, նոյնիսկ
 տղամարդու և կնոջ կատարած աշխատանքները շատ չեն
 տարբերում իրարից: Աճն մի ընտանիք կամ անհաս ինքն
 է հոգում իր բոլոր կարիքները: Չկայ առանձին զարբին,
 հիւան, քարտաշ, հացթուխ կայրէ կայրէ, Սակայն ժամանակի
 ընթացքում նոյն այդ հասարակութիւնը շրտաւորում է
 ստեղծում է յեղապիւններ, որ կառավարում են, հոգեու-
 րակներն, որ պրօպրետ են և մասաւոր աշխատանքով զբաղ-
 ւում միայն, ստրուկներ, որ միայն աշխատում են կայրն, և
 ի վերջոյ հասարակութեան այդ շրտաւորուած այն աստի-
 ճանի է հանում և աշխատանքի բաժանուած այնպիսի
 և առաջագիտում, որ ներկայումս մի բանսր զբաղւում է օրի-
 նակի բացառապէս զգրաւեղի գրուները պատրաստելով: Սա-
 կայն, որքան հետաքրքրի է միատեսակից գեղի բազմաանակը
 զիմոյ սղիցեղական օրէնքի այդ ընթացքը, որին Սպենսեր
 յանում է էմպիրիկ (փորձական) մեթոդով, կեանքի մէջ
 կատարուող երևոյթների պատճառները ընդհանրացնելով,
 նոյնքան էլ հետաքրքրի են նրա թւած այն պատճառները,
 որոնք ընթացքն են տալիս այդ օրէնքին: Այդ պատճառ-
 ները երկու են, և հակառակ օրէնքի էմպիրիկ բնոյթին,
 երկուսն էլ արանցներգնեմ են (իրերի ու եակների կամքից
 ու գիտակցութիւնից անկախ): Ա ո ա ը ի ն. ամեն մի գոր-

*) Տես. Die Neue Zeit, 1911. NNo 50, 51, 52, Marx und Bakunin, Von Georg Stekloff.
 **) Նիկ. Միտայլովսկի. «Ի՛նչ է պրօպրետ»:

նայ այժ մեկից աւելի փոփոխութիւն է առաջացնում, ուրեմն ամեն մի պատճառն մեկից աւելի գործողութիւն է արտաբերում և է թ ի թ գ. միասնականութեան գրութիւնը անկայուն հաստատարչութեան պայման է և բնական է այս երկու պատճառներն էլ պիտի տանեն զեզի իր ընդգծած օրէնքը: Յիբրիտ, եթէ բնութեան և հասարակութեան մէջ մեկից աւելի ներգործող գոյժեր կան, եւ որ ճշմարիտ է, և իւրաքանչիւրը այդ ուժերից մեկից աւելի փոփոխութիւն է առաջացնում, և միտ կողմից եթէ բնգունները ճշմարիտ, որ բնութեան մէջ միասնականութիւն ներկայացնող բանը կայուն գրութեան հիւր շունի (զուտ լքածին մի որոշում)՝ ապա անխուսափելիորեն կը գտնը այն եզրակացութեան, որ ամեն ինչ պիտի գիտի միասնակից զեպի բազմատեսակը:

Հետաքրքիրը, հարկաւ, օրէնքն է, որ եմպիրիկ մեթօզով է հասնում և ոչ նրա պատճառները, որոնք է՛ն գեոմակուր մեթօզով են հասնում է՛ն, ինչպէս ստացիրը, որտեսնդեկենա բնութիւնը — արժեքները անպատճառ զեպի զեպի — դա միայն կամեցողութեան և անհատի խնդիրն է, անկախ գիտութիւնից և որ գլխաւորն է, պոզիտիվիզմը:

Այդ երկու նկատուածներով թե՛րևս Միխայլովսկին կարճ է կտնդ ասումս՝ պատճառները վրայ, առաջինը սրբազան է և անելով, որ մի գիտի պատճառներ (և ոչ մէկ) կարող են առաջացնել մի բանի, մէկ և կամ ոչ մի փոփոխութիւն. այդ անորոշը կախած է այն միջավայրի ու այն մարմնի գտնաբանակերպութեան աստիճանից, որտեղ աւելի երևոյթի կատարում է. ըստ այսմ, միակերպ միջավայրն ու միակերպ մարմնի մէջ կատարւած երևոյթի պատճառը գարնով մեկ-նարանել չի լինի: Գտնով երկրորդ պատճառին, որ իբրև թէ միակերպը անկայուն է բնութեան մէջ և յարասնութեան հիւր շունի, Միխայլովսկին ասում է, որքան անկայուն է միակերպը, նոյնքան, զույգ է և աւելի անկայուն է բազմակերպը. մասնաւորապէս հասարակական կեանքի հասարակչութեան պայմանը նրա միակերպութիւնը պիտի լինի: Բողոքները թիմայն, ուր պրոպ ասորքի խոյանութիւնը իբրև իր հանգույժ իրողութիւն է, նոյնիսկ ընդհանուր աստիճան ամեն մի ա ե ո ս կ այնքան աւելի կայուն է, որքան աւելի անուր ու միասնակ է նրա բազկայուցիչ մասերի կազմը: «Որքան իւրա նման է մասնիկների կազմը և որքան նւազ բազմատեսակ է միջավայրը, նոյնքան աւելի կայուն է միասնակը», ասում է Միխայլովսկին: Մեծ փոքր — փոքր փոքր — հասարակական կեանքից բազմազգ պետութեան և մի ազգից միայն կազմում պետութեան օրինակը, բնական էլ լինի: որքան առաջինը անկայուն է, նոյնքան կայուն է երկրորդը, եթէ ընդունենք, որ զատակարարային շեղատարուածներն էլ երկու պետութեան մէջ հաստատարւած են գորգործել:

Սակայն, հետաքրքիրը օրէնքն է, պարզից զեպի բարձր գիտող օրէնքը, որ Սպեաներ պարտադրի է հասարակ, ինչպէս ամեն ինչի նոյնպէս և անհատի ու հասարակութեան համար և որ հենց դրա մէջ է կայանում, ըստ նրա, պիտի բնի էութիւնը: Այդ օրէնքի գեմ է մասնակցում Միխայլովսկին իր անորոշ գիտական պաշարով և արտաբանութեամբ:

Ճշմարիտ է ընդհանուր ասումս, որ որևէ եակի օրգանիքը գորգործում է աստիճանաբար բարդանալով: Հենց մտքուր աստիճանական զարգացումը այդ է ցոյց տալիս իւր այդ բնագիտական — աւելի ճիշտ, քառասոսակա — ճշմարտութիւնն է ընդհանրացնում Սպեաներ թէ հասարակութեան

և թէ նրա բազկայուցիչ մասերի — իրական մտքը — անհատների համար ճշմարիտ է ևսկայն այդ:

Նախնական հասարակութիւնը իր անողորմութեամբ, սուս է Միխայլովսկին, միասնականութեան և ներկայացնում նրա բոլոր անգամները համարեա գրազած են միևնոյն գործով, միևնոյն վիճակն ունին և միևնոյն բարբերն ու սովորութիւնները: Գա ճշմարիտ է Սպեանը, միանգամայն տարբեր է նախնական հասարակութեան մասի — անհատի վիճակը: Նա, այդ անհատը, առանձին վիշրյուն իրաւ բաստակղւմանի գրազուծեք ունի. նա է՛ն նկարն է, և՛ արարչ, և՛ հօգիւ, և՛ նաւակ է շինում, և՛ բնակարան, և՛ դարբն է, և՛ գինեգործ, և՛ հիւան: Բայց ասն զանազանաւորում է միաստորը հասարակութիւնը: Նա բաժանւում է տիրույնների և տիրույնների. առաջինները աստիճանաբար զարգանում են աշխատելուց, դարձում են միայն կառավարելով՝ կորցնելով իրենց արհեստագրական ընդունակութիւնները: Տիրույնները տարբարած են — աւելի ոյժ ուղ իրենց մկաններին աւելի ևս աշխատելով՝ պահպան թէ իրենց և թէ իրենց աւելի: Առաջիններն ծա գորգործում է ներկային սրտաներ և առւժում՝ մկանայինը, իսկ երկրորդների ծառ ընդհակառակն: Ուրեմն, հասարակութեան գտնաբանաւորելով անհատը աւելի միասնակ է գտնում՝ աշխատանքի տեսակտիքի, ժամանակի ընթացքում թէ տիրույնը և թէ տիրուցիչը նորից աստիճանաւում են. տիրույնները բաժանւում են հոգեբանականների և զուտ պետական գործիչների: Տիրույններն մէջ ևս ստեղծւում են ստրուկներ, ծարսեր, բանւորներ և զիւղաշիններ Սակայն, այդ անորոշ պրոցեսը ընթացքում, որքան գտնաբանաւորում հասարակութիւնը, նոյնքան միասնակ և միակողմանի է գտնում՝ անհատը: Անեղծւում են առանձին անհատներ պարի, նապի, սուսչաւութեան, բժշկութեան, փաստաբանութեան համար մի կողմից, գործարանային բանւորներ, խոհարարներ, ծառաներ և գտնաբան շարժիչների մի մտքը կազմող աշխատաւորներ միտ կողմից:

Նախնական վայրենին սուս կամ նաւակ շինելիս բարձր է իր ֆիզիկական և մտաւոր կարողութեան բոլոր մասերը կարհում է, կշռում, չափում, ստաշում կամ ճեփում, մինչև որ մի աշխատանք է վերջացնում: մինչ ժամանակակից բանւաւոր մի այն մի մեքենայ պիտի շարժի անորոշ օրը, միայն նոյն թափով, նոյն սղողութեամբ: նա ոչ իր կերած հացի թիփելուն է մասնակցում, ոչ կտնի կտնելուն, ոչ կտն շինելուն և ոչ հարուստ պատրաստելուն. այդ ամենը կատարում է նա իր մեքենայի շարժման համար գործ գրած ոյժի փոխարժեքից — փողից: Ուրեմն, մինչ վայրենին շարժման և գործածութեան մէջ է գտնում իր մտաւոր կարողութեան — ինչքի և ֆիզիկական կարողութեան — ոյժի անորոշ լքանակը, ժամանակակից բանւորը դրա գիտնող գործ է գտնում միայն իր ֆիզիկական ոյժի մի մտքը կամ մի կողմը: Այժմ մի ժամացոյց պատրաստելու համար միտածանակի հարկեր երկու հագի են աշխատանք: Որոշ դրազուծեքի մէջ ու միայն բանւորն է իր անորոշ կեանքը միևնոյն աշխատանքին նախրում, այլ յաճանք նաև նրա որդին լքի է երբի է երևոյթների գորգործման այդ ընթացքը — միասնականութիւնը զեպի բազմատեսակութիւնը գիտող ընթացքը — պարզեւ համարները, սպա, աւելացնում է Միխայլովսկին, պէտք է ընդունելուք նաև մեկը, որ զըհում է այդ պարզեւի համար, որովհետև, եթէ հասարակութիւնը միասնականութիւնը զեպի բազմատեսակութիւն է գիտում, ապա համարապատ-

խան այդ ընթացքին, ինտեգրացիայի շնորհիւ (integration, ամբողջացում), հասարակութեան քաղաքացիները պէտք է դիմեն բացմատեսականութեանց զէպի մի ր ա ե - ս կ ու ը ի լ յ ւ ք ։

Ազնեաների թեօրիան մի նոր զննք է ժամանակակից հասարակական կազմի պաշտպանների ձեռքում, որոնք ցանկանում են ի սեր հասարակական շերտաւորման յարստեւութեան շարունակ պնդել անհատի միակողմանիութեան ե կամ, որ աւելի սիշտ է, մարգ-մեքենայ Պեալու վրայ, ծամանակակից կեանքում կանոնաց հարցի պաշտպանները ցանկանում են ապաստել կոնքը խոհանոցային միակերպութեանց ե նրան բազմակողմանի գործունէլ ժամանակից անէլ հասարակական-քաղաքական կեանքին. հասարակութեան բազմօրինակութեան կողմնակիցները, սակայն, չեն ցանկանում այդ ինչի է ձգտում գ է մ օ կ ր ա տ ի գ մ ը . հասարակութեան լայն խաւերը մասնակից անէլ ք պղծարանի կեանքի գործառնութեան, անհասանելիքն զիչ աւելի բազմառեսակ գործունէութեան մէջ դնել իսկ գրան հակառակում են հասարակական կազմի պաշտպանները կամ սկսմանը դիմում. Մի խոքով անհասար զոհարեւում է ամբողջութեան համար, «Սակայն, անհասար, ընդհակառակն միշտ էլ ամբողջութիւն է և իբրև մասնիկ նա կարող է դիտուել մի քանի սպեցիալ նպատակների համար. դրա համար նա չէ կարող զհարեւել իրեւակական մի այնպիսի ամբողջութեան զարգացմանը, որպիսին հասարակութիւնն է»:

II

Պրօգրէսի հիմնական օրէնքը Ազնեաներ, ինչպէս յիշեցինք, հանել է, դիտելով անուանին օրգանիզմների զարգացումը, նրանց աստիճանաբար բարդանալը և այդ օրէնքն է, որ նա ընդհանրացրել է՝ պարտադիր գարձանելով ինչպէս բոլոր երկուցներին՝ նոյնպէս և սոցիալական կեանքի զարգացման համար. էւ. նա միանգամայն օրինաւոր է գտնում այդ ընդհանրացումը, որովհետեւ մի օրէն կենդանութեան օրգանիզմը (ներքին պէպրում մարդու) և հասարակութիւնը ունին նմանութեան շատ հիմնական կետեր, իսկ ասարեութեան կեանքը եւկան չեն Նմանութեան կետերը շուրջ են, ասարեութեան կետերը ևս շուրս իրենքը առաջինները. ա) Թէ հասարակութիւնը և թէ՛ օրգանիզմը սեւեւելով փոքրութիւ մասնիկների միացումով, աստիճանաբար այնքան մեծանում են իրենց ծաւալով, որ այդ մասերից մի բանկար համում են 10,000 անգամ աւելի իրենց սկզբնական մեծութեան. բ) Երկուսն էլ միառեսակ են զարգանում—պարզելը զէպի բարդը. գ) Թէ մէկն է թէ միւսն մէջ զարգանում է մասնիկների փոխադարձ կախումը, այնպէս որ մէկի կեանքն ու գործունէութիւնը պայմանաւորում են մնացածների կեանքն ու գործունէութեանը. դ) Օրգանիզմի և հասարակութեան ասարեբը ծնւում են, զարգանում, գործում ու մեռնում ամեն մէկը իր նկով, մինչ ամբողջութիւնը շարունակում է ապրել (սերունդ արտադրելով)։

Ունենալով նմանութեան այս հիմնական կետերը, մարդկային հասարակութիւնն էլ զարգացել է այնպէս, ինչպէս նրա օրգանիզմը. Այսպէս, միկրոսկոպիկ բոյներն և կենդանիներն (մարդկային օրգանիզմ նախաստեղծները) համապատասխանում է նախնական համարելը՝ կազմում իրարից անկախ և հասարար անհասանելից. Այսպ փերոյիչեալ վարդ օրգանիզմների մէջ աշխատանքի բնաստական (physiolo-

ցիզմ) բաժանման հետեւանով կազմում են մարթ և գործարաններ, իսկ միւս կողմից աշխատանքի անտեսական բաժանումը նախնական հասարակութիւնը վերածում է գտնական կաստեւանի և այդպէս շարունակաբար՝ նոյնիսկ օրգանիզմի սաղմի զարգացումը համապատասխան է հասարակութեան զարգացման. Այդ սաղմը վերածւում է երկու մասի՝ ներքին-աշային և արտաքին-չինգակային. առաջինից կազմւում են անդառնական գործարանները, երկրորդից արտաքին գործունէութեան սպարաբար. ուրեմն առաջինները աշխատելու և մատակարարելու պաշտօն ունեն, իսկ երկրորդ կարգի գործարանները օրգանիզմը կազմակերպող (ներքին) սիտանը. և շարժւում մէջ գտնող գերը. ճիշտ այդպէս էլ զարգանում է հասարակութիւնը, ասում է Ազնեաներ. Հասարակութիւնն ևս շերտաւորում է. կազմւում են կատավարաններ՝ համապատասխան օրգանիզմի երկրորդ կարգի գործարաններին և կատավարաններ՝ կամ աշխատողներ՝ համապատասխան անդառնական գործարաններին. Այսպէս նաև արեւնաաար անօթները համապատասխանում են հասարակութեան միջնայիններին և առեւտրական գաւախի, սիւնը՝ այդ ճանապարհներով փոխադրող սարաններին, ներքին սիտանը՝ կատավարութեան և վերջապէս սւղեղը՝ պարլամենտին. էւ. բնականօրէն պիտի հետեւանել, էթէ մարդկային օրգանիզմի համար բնական ու անհրաժեշտ են սւղեղը, սիրտնաաար անօթներն ու արեւնը, այսպ հասարակութեան համար էլ բնական, օգտաւէտ ու պիտանի են առեւտրական գաւա, պարլամենտը, արեղ ու սիրտը, աշխատող ու չաշխատող բոլոր գաւակարգերը։

Սակայն, Ազնեաների համար հիմք ծառայող աշխատանքի բնաստական և անտեսական բաժանումը անհամապատասխան սկզբունքներ են. նրանց չէ կարելի իրար հետ համեմատել և նրանք երկուսը միեւնոյն հետեւանքը չեն ստելու ասում է Միխայիլովիչին. Օրգանիզմի օրգանիզմի օրգանիզմը զարգանալով է բարգանալով, այդ օրգանիզմն էլ կատարելազարդւում է, զարգանում և աւելի դիմացկուն դառնում, այդինքն պրօգրէս է կատարում. Այդ յառաջանում է նրանից, որ աշխատանքը ասայից է բնաստական բաժանման լրիւ և իջումը բնթացը. նոյնիսկ կան բացառիկ օրգանիզմներ, որոնք սկզբէսի (յետաւըմնում) են նեթարելում, իրև բնաստական կազմաւորներ, երբ նրանց մէջ տեղի է ունենում աշխատանքի ոչ լրիւ և նօրմալ բաժանումն. օր՝ պարբանակ կենդանիների աշքերը երկար շարժանւելով, գաղաարում են գործելուց, երբեմն նոյնիսկ ծանկում են թպտութիւն Աշխատանքը մեղուներն ու մըլիւններն անսես են, իսկ ընդհանրապէս, այդու կամ էլ մըլիւններն ու մըլուները շգիտեն աշխատելու. Ուրեմն յիշեալ այրաբանակ կենդանիները, աշխատող մըլիւնները և մըլուները նեթարելու են սկզբէսի՝ շնորհիւ աշխատանքի (առաջին զէպրում) բնաստական, երկրորդ զէպրումը անտեսական) ոչ լիակատար բաժանման. Սակայն սրքան զիչ զգայի ու միասակար է աշխատանքի բնաստական բաժանման անկատարութեան հետեւանքը, նոյնքան պակի զգայի ու միասակար են աշխատանքի արեւնական բաժանման անկատարութեան հետեւանքները և այստեղ է, որ պրօգրէս չի նկատում կամ շատ զիչ է կամ ուղղակի սկզբէս է նկատում. Այդ շարքին (աշխատանքի անկատար բաժանման) զոչ չեն գտնում միայն յիշեալ մըլիւններն ու մըլուները, այլ, աւելի, ամենից առաւ և ամենից շատ մարգիկ. Ընթերցիւ այդ շարքի է, որ այսօրայն անհասար զարձակ է մի մեքենայ, աւելի սիշտ մեքենայի մի մասնիկ.

և եթէ այսօր անհոռւ մարդիկ չկան, անկասկած վաղը կը լինին, էի՛ն է այսպէս ընթացայ աշխատանքի բաժանումը. արդէն բարոյական ինքնազգայման օրինակը և նոր-մայլութեան ակնհասութիւնը զրոյ նախանշաններն են: Եւ զժամանակս այդ չարիքը, եթէ ոչ Տաւաթարպէտ, գոնէ որոշ չափով ազատ է բոլոր ստիպելով վրայ: Եթէ բաւարար չափում է շատ աշխատելուց, Տարուսան և ընտանոսապէս իբրև տիպ) առժամ է բնաւ չ'աշխատելուց: Ար Զասարակական կենսափուստ անտեսական աշխատանքի բաժանումը իրատ մասնազատար, որովհետև աշխատանքի բնաստական և տնտեսական բաժանումները, ինչպէս յիշեցինք, ոչ միայն Տամար չպի սկզբունքները չեն, այլ և իրար փոխադարձաբար ժխտում են. որքան ուժեղ է երկրորդը, նորքան թող է առաջինը: Էնտեսաբար փոխադարձաբար իրար ժխտում են օրգանական և սոցիալական պրոզերները^{*)}: Բնաստական օրգանիզմի մէջ աշխատանքը բաժանում է իր օրգաններին մէջ (քննչանքնայն) Կանոնաւոր եւ զրոյ Տամար զարդանում է այդ օրգանիզմը, իսկ սոցիալական օրգանիզմի մէջ, որովհետև աշխատանքը բաժանում է նրա անդամներին—օրգաններին—մէջ անկանոն կերպով, այդ պատճառով էլ նա չի զարգանում և ինչ որով որս վրայ աւելցանքն է այն, որ բնաստական և սոցիալական օրգանիզմներին մի խոշոր տարբերութիւնը, Տամատաութեան և ընդհանրապէս մի ոչ մէ կէտ էի մնայ այդ երկուսի մէջ: Անկարելի է երևակայել անբոլոր օրգանիզմից մտնող զործող լեզու, ձեռք, սաք, ուղեղ, սուկայն Տեշտ կարելի է պատկերացնել զործող, մտածող մարդ անկան Տասարակութեանից^{*)}: Արանից յետոյ կայ՝ արդեւ օրգանական և սոցիալական պրոզերներին մէջ նմանութիւն և ներդաշնակութիւն: Այ՛ մէկը և ոչ միւրսը զանազան են Տիմքն անգամ չկայ, որովհետև Տասարակութիւնը օրգանիզմ չէ, այլ առանձին օրգանիզմներ Տաւաթարու: Նա օրգաններից չի կազմւած, այլ օրգանիզմներից:

Ավայն արտեղ է թաղանթ Սպենսերի սխալների Տիմքը: Եթէ Տասարակական կենքերի զարգանալով և բազմատեսակ դառնալով է միւս կողմից (ինչպէս Միխայլովիկին է ապացուցում) անՏատի միակողմանի դառնալով՝ Սպենսեր պրոզրես է նկատում, զրոյ պատճառը այն է, ինչպէս արդէն յիշւած է, որ Սպենսեր այ՛ թէ անՏատի աստիճանական երջանկութեան մէջ է փնտում պրոզրեսի բնթացքը, այլ Տասարակութեան գառնապատճառն մէջ անկանալի էր զանաքից, որ իրականութեան մէջ Տասարակական այդ շերտաւորումը բացատար է անդրադառնում անՏատի վրայ: Ավայն, «օրինաւոր է արեւօք տ է և օ և օ ր է ակ ան (Նպաստականութեան) տարրի արտաբերումը սոցիոլոգիական ուսումնասիրութիւններից, Տարցում է Միխայլովիկին կարող է արեւօք օրեկտիվ մեթօքը յաշող Տեռեանքներ առ

սոցիոլոգիայի, Տասարակական դիտութեան մէջ՝ Որն է չափանիշը պրոզրեսի որդման: Եթէ զանապառարումը ինքնին իբրև բովանդակութիւն ընդունենք պրոզրեսի, ապա ճիշտ այդ արմատաբունութեանը էլ պետի ընդունիք ուղղրես անՏատի Տամար, որովհետև վերջինս շարունակաբար միակողմանի է գառնում: Օրեկտիվ մեթօքի անբովանդակութիւնը իսկոյն աչրի է գարնում: պետք է որևէ շորափելի բովանդակութիւն տայ պրոզրեսի Տասարակութեան և այդ շորափելի բովանդակութիւնը տային է միայն սուբեկտիվ մեթօքը: Այդ վերջինը, պրոզրես՝ Տամարում է գարգայման այն ընթացքը, որը տանում է զեպի անՏատի (ուրեմն և նրանից կազմւած Տասարակութեան իբրև ինչեպական ամբողջութեան) ուսելի բազմակողմանի դառնալը: Եթէ մենք այսպիսի բովանդակութիւն շտանք պրոզրես Տասարակութեան, այլ զոհանաքը միայն զանապառարում՝ անորոշ չափանիշով, ապա շատ յաճախ Տասարակութեան և պրոզրեսի միմեջ և տանել նորին յարողը՝ Տասարակութեան և պրոզրեսի, յետաշրջման՝ նրա բարեկեցութեան տեսակետից: Միշնդեռ եթէ թէլեօլոգիական տեսակետով ժտեանքը և սուբեկտի (անՏատի) շտարքը Տամարում պրոզրեսի բովանդակութիւն, ապա շատ Տեշտ կը լինի թէ իբրև ո՛ր ընթացքն է պրոզրես և ո՛րը և պրոզրես: Եւ եթէ այդ սուբեկտիվ մեթօքով նայենք Տարցին, ապա մեզ Տամար Տեշտ կը լինի որչապէս արտայայտուել Տասարակութիւնը զանապառարում է, զա և պրոզրես է, իսկ անՏատի զանապառարումը պրոզրես է: Այդ չափանիշով ժտեանալիս կը տեսնենք, որ ներկայումս և պրոզրես և կատարում, որովհետև ներկայ սոցիալական պայմաններում Տասարակութիւնը զանապառարում է, իսկ անՏատը միակողմանիութեան վերածւում:

Ավայն պետք է պարզել նաև, թէ ի՞նչ է այն միտնասկութիւնը, որ պրոզրես ենք Տամարում Տասարակական Տամար պետք է որչիւն ուրեմն սուբեկտիվ մեթօքի ետեւութիւնը և գառնաստել տա:

Ա. Ե.

Ժ Ր ՈՒ Ե Ը Ս Պ Ա Ն Ի Ա Ն . . .

Մարեց ժամանակից Յրանստի ամենապայծառ աստղը. մարդկութիւնը կորցրեց իր ամենամեծ, ամենահանճարեղ գաւակներից մէկին, Տայ ժողովուրդը իր վեհանան բարեկամն... Ի՛նչ և Տատը տանկիւններ է բերում ճակատադիբը այս ծանր, կոշտարային օրերում. ի՛նչ սե և ու սասանցուցիչ լուրքեր են Տանում ամեն վայրենան... Անդին թագապիր շարագործները, յենւած ըիրա ու վայրագ, յետագիմական ուժեղի վրայ, շղթայագրեւում են Տամաւերոպական պատերազմ, առաջնորդելով ժողովուրդները զեպի մի վիթխարի, անբերականից պանդանոց, իսկ սարքին՝ նորն գազանաբաժ մարդու պանները գազանադողի, դառնան Տարանաով ոչնչացնող են ամենախմբիբը մարդկանցից, ամենաչեղքը բոլոր գեղեցիկ ու կենքերից,—մի մարդ, որով Տպարա եր

^{*)} Չարմամայի է, որ Միխայլովիկու խոր քննարկանքիցը մանրամասն չի կանգ առնում և մի այլ, մեր կարծիքով աւելի բան ունեղ փաստ վրայ: Բնաստական օրգանիզմի բոլոր օրգաններ փոխադարձաբար անադարձում են մէկի միայն առողջութեանը և գոյութեանը: Երբ այդ օրգանիզմի մէջ բոլոր, սիրտ կամ ուղեղ վնասի, անբոլոր օրգանիզմը դրանից իր ետևի և ետև ման իր գեղի մեջ սոցիալական օրգանիզմի մէջ բնա այդպէս չէ. այլ օրգանիզմի բայկացուցից օրգաններից—մարդկանցից մի ամբողջ կարող են ապրել, գառնումով՝ անկան միւս կից անմասն չկալու թիմից, Լուցից, ճիւղերով իմեց կամ մտնանք: Այս կերպ ինքնին ամենախոտը ևն: Բնում է Սպենսերի բերած նմանութեանը Գ. կէտին: Այս կերպ վրայից Միխայլովիկին է թերեւսկի է անցնում:

3033

ոչ միայն համաշխարհային սօցիալիզմն ու պրոլետարիատը, այլ և ամբողջ առաջդեմ մարդկութիւնը

Ժան Ժոնէսը սպանւած է: Աւելցն աշտուութիւնը սրնգահարող և շեփորող վիթխարի բարիտանը, դառար առաւ Կոնգրեսներու միթիթիների փոթորիկանոյ զօղանը... Մի բութ, գուհհիկ ոճրագործ, անտարակոյս մի վարձկան, նուցիանկիտա ու բունպարտիտա խուժանի միջազխր կամակատար, փորտող առողջ անկիւնից անկիւն, եկու վարկկնարար վերը զնելու այդ փառահեղ կենարին, որ ամբողջպէս ներուած էր Արդարութեան ու Ծարդկայնութեան գաղափարին, որ իբրեւոյսի ու ոգևորութեան մի աղբիւր էր մեզ համար, բոլոր բարստ մասնողների, բոլոր յուսահատ կուռղների համար... Ողջացրին մի մարդ, որի

ժ Օ Ն Ա

Հայնին պատկառանքով, երբեք նշնիսկ ա՛հ ու գողով ականը էին զնու՛մ նախարարներ և զեսպաններ. ողջացրին հէնց այն կրիտիկ վարկկանին, երբ նա իր բոլոր թափով ու հմայքով պիտի ծառանար շղթայազերձող համաշխարհային Ռճրի գէ՛մ, յանուն աղգների խաղաղութեան ու եղբայրակցութեան, որի համար նա անհաշիւ նիզակներ էր ջարդել պարլամենտում ու հրապարակային ժողովներում՝ իր խորունկ, համապարփակ իմացականութեամբ, իր անմահ, ահազնագործ պերսախուսութեամբ:

Ժան Ժոնէսը սպանւած է: Բանն տարւայ մեր մեծագոյն վարդաբու, ջստն տարւայ մեր հզօրագոյն ազնւագոյն ներշնչող հրապարակագրական անձնակազմ աշխատանքի, սօցիալիզմի ու արդարութեան փրկարար պրոպագանդի մեջ... Ներշնչողը — ոչ միայն ընդ

Փորձուներով ու հաւատայ հանգանակով, ոչ միայն ընդ անտկան, վերացական մարդանքներով, այլ մանուկանդ իր անդուլ ու անձնուրաց քարոզչութեամբ, իր մօրի ու բնաւորութեան հազազգիւտ վեհուութեամբ, իր փառահեղ բարձրապայ, մարգարեական խանդավառութեամբ...

Այսօր չէ, որ պիտի ասնք մանրամասները այդ սքանչելի կենարի և այդ տիտանեան զօրձունեութեան: Աւելի մեծ սագնապներ են շղթայում մեր ուշագրութիւնը, մոռցնել առողջ ժամանակաւորապէս... անգամ Ժոնէսի մահը: Ա՛հ, ցաւագար մարդկութիւն... Երբ պիտայ անգրագանում էք կրկու զուգարկալոց իրողութիւնների վրայ, երբ մտածում էք, որ այսօր Ժոնէսի հետ միտարին, գրեթէ միւննայն օրը, խողխողում ու գերեզման է իջնում նրա փայտայտ ճամաշխարհային Խաղաղութիւնը, նեւեղով ժողովուրդները անտրինակ արհաւիրքների մեջ — մի վարկկան արարուում էք՝ կա՛յ արդեօք «յրօգրէս», առաջագիմութիւն պատմութեան մեջ...

Չհամակի՛նք, սակայն, ամուլ յոռետեսութեամբ և յիշեք մեր անդուգական Ժոնէսի մի խաբըր Պրետսանեի մահուն առթիւ արտասանած դամբանական իր ճառից.

— «Նախապա՛հ՛ջը ցանւած է գերեզմաններով, բայց նա ասնում է զէպի Արդարութիւն»...

Չ.

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ռ Ի Թ Ի Լ Ն

«Մարտի Կամիոն» ասացած է՝
Թիւրեանայի ինքնապաշտպանութեան համար. — Դարսիս 50
նորի, Արցիկի 25, Պրիստ 25, Բաշիւրյ 5, Հննոյ 5, Աճրանդիկի 15,
Ոսկի 5, Հաւէն 50, Երկար 15, Երուանց 5, Յոյց 10, Հորիս 25, Ապարտայե 3, Ան 2, Կայնակ 3, Ալեյասանի 5, Թախալական 10, Անպոն 3,
Վազգէն 3, Կոներ 3, Քենա 5, Տանանի 3, Պոնասի 5, Գարուն 3,
Ծաղիկ 3, Ժայռ 2, Փայլակ 1, Պերիկ 3, Կայլոյի 1, Արասասիցի 5,
Արծիւ 1, Քենա 3, Արսակ 2 ու, Մարտի 1 ու, 20 կ, Հանէկ 1 ու, 20 կ,
Արի, Ռերուական, Թղուկ 50 ական կ: Գոմար 312 ու. 90 կ:

Լ Ռ Յ Ս Տ Ե Ա Ի

Մ Ի Յ Ա Յ Ե Լ Վ Ա Ր Ա Ն Գ Ե Ն Ի

Հայկական Եւրոմանկ
Եսիսապատմութիւն

ԵՐԿՈՒ ՀՈՏՈՐ

ԳԱՅԿԻՐԱԶԱՐԻ

Ստորագրողներ	Տարրի համար	6 Ժրանկ
Իրաւապատմ	Թիւրքիս	25 զրուշ.
Ամբիկա	Իրաւապատմ	3 ուրպի.
	Կայլոյի	1 զուրպ 20 ու